

MICHAŁ BACZKOWSKI

Uniwersytet Jagielloński

Przemyśl czy Jarosław? Kulisy debaty austro-węgierskich władz wojskowych nad lokalizacją twierdzy nad Sanem

ABSTRACT

Discussions regarding the location of the Austro-Hungarian fortress on the San River in Galicia were held between 1868–1871 in the context of preparations for war with Russia. The construction in Jarosław was to support the country's own offensive operations, while its construction in Przemyśl gave it a defensive character. As a result of France's defeat in the war with Germany (1870–1871), the idea of locating the fortress in Przemyśl, with exclusively defensive tasks, prevailed.

Dzieje budowy austriackiej, a następnie austro-węgierskiej twierdzy przemyskiej i jej dalsze losy podczas I wojny światowej, są dobrze znane oraz precyzyjnie opisane w polskiej i światowej literaturze przedmiotu¹.

---

¹ Franz Forstner, *Twierdza Przemyśl*, tłum. Jan Bańbor (Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2000); Aleksy Gilewicz, „Twierdza Przemyśl w XIX i XX w.”, *Rocznik Przemyski* 12 (1968): 149–198; Jan Różański, *Twierdza Przemyśl* (Warszawa: Wyd. MON, 1966); Różański, *Forty przemyskie* (Przemyśl: Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej, 1993); Tomasz Idzikowski, *Twierdza Przemyśl. Powstanie–Rozwój–Technologie* (Krosno: Arete, 2014); Idzikowski, *Forty twierdzy Przemyśl* (Przemyśl: Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu, 2001); John E. Fahey, *Przemyśl Poland. A Multithnic City During and After a Fortress 1867–1939* (West Lafayette: Purdue University Press, 2023); Edmund Glaise von Horstenau, red., *Österreichs-Ungarns letzter Krieg*, t. 1 (Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931), 378–393, 471–488, 797–798; t. 2 (Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931), 211–217; Walter Wagner, „Die k. u. k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung”, w *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, t. 5, *Die bewaffnete Macht*, wyd. Adam Wandruszka i Peter Urbanitsch (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1987), 401–414, 588–591.

Historia niezrealizowanej ostatecznie habsburskiej fortecy w Jarosławiu nie budziła ani w części takiego zainteresowania, a wzniesione w połowy sposób umocnienia wokół tego miasta doczekały się (oprócz jednego artykułu) jedynie kilku obszerniejszych wzmianek².

Dyskusja nad umiejscowieniem nowej austro-węgierskiej twierdzy nad Sanem, która kulminowała w latach 1868–1871, zasługuje na nieco dokładniejszą analizę. Wszystkie debaty miały oczywiście charakter całkowicie tajny i były prowadzone w grupie kilku, najwyżej kilkunastu najwyższych rangą wojskowych austro-węgierskich oraz premierów Austrii i Węgier, a ostatecznie zostały rozstrzygnięte przez cesarza Franciszka Józefa I³. Decyzja monarchy – zupełnego dyktanta w kwestiach wojskowych – miała oczywiście charakter raczej formalny. Była skutkiem starań zarówno niektórych polityków cywilnych, jak i grupy wojskowych lobbujących za umieszczeniem nowej twierdzy w Przemyślu. Co ważne, po raz ostatni w drugiej połowie XIX w. brano tu pod uwagę możliwość wykorzystania sprawy polskiej, a nawet wsparcia ewentualnego powstania polskiego przeciw Rosji. Było to elementem kalkulacji austro-węgierskiego Sztabu Generalnego. Dlatego też debata: Jarosław czy Przemyśl, nie była tylko elementem sporu fachowców z dziedziny inżynierii wojskowej, lecz stała się na kilka lat obiektem dramatycznej dyskusji w środowisku elit polityczno-militarnych monarchii habsburskiej, próbujących ustalić dalekosiężne cele państwa. Skąd jednak wziął się cały spór o lokalizację planowanej fortecy nad Sanem, który zantagonizował austro-węgierskie elity militarne i polityczne?

Władze habsburskie prowadziły prace planistyczne nad różnymi wariantami ufortyfikowania Galicji co najmniej od schyłku XVIII w. Realizacji było niewiele. W 1778 r. (wojna z Prusami i Saksonią o sukcesję bawarską) wzniesiono umocniony na sposób połowy obóz wojskowy w Wieliczce. Natomiast w 1790 r. (kryzys w stosunkach z Prusami i Rzeczpospolitą) zbudowano prowizoryczne forty na Podgórzu pod Krakowem, w dolinie Skawy pod Mucharzem, a ponadto przygotowano do obrony zamek w Oświęcimiu, klasztor bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej oraz dawny obóz

---

² Michał Baczkowski, „Austro-węgierskie fortyfikacje w Jarosławiu”, *Studia Historyczne* z. 4 (2001): 609–625; Otton Laskowski, red., *Encyklopedia Wojskowa*, t. 3 (Warszawa: Wyd. Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, 1933), 635–636; Janusz Bogdanowski, *Fortyfikacje austriackie na terenie Galicji w latach 1850–1914* (Kraków: Krakowski Oddział Towarzystwa Polsko-Austriackiego, 1993); Forstner, *Twierdza*, 43–44; Glaise von Horstenau, red., *Österreichs-Ungarns*, 1:78, 83, 343–344; Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*, t. 1 (Wien: Rikola, 1921), 426–427; t. 4 (Wien: Rikola, 1923), 726–727, 800–803.

³ Forstner, *Twierdza*, 45, 77. O znaczeniu takiej decyzji w kategoriach awansu cywilizacyjnego danej miejscowości lub regionu, zob. Johann Christoph Allmayer-Beck i Eric Lessing, *Die k. u. k. Armee 1848–1914* (München: Bertelsmann, 1974), 136.

konfederatów barskich w Tyńcu, tworząc w ten sposób linearną obronę górnej Wisły⁴.

Projektów fortecznych po III rozbiore Polski było więcej. Dotyczyły one m.in. wzniesienia twierdzy w Krakowie (1796–1798) oraz połowych umocnień na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej przy nowej granicy z Prusami (1800–1805). Dopiero w końcowej fazie wojen napoleońskich zainteresowano się w Wiedniu ufortyfikowaniem środkowych i wschodnich obszarów Galicji (1810, 1812)⁵.

Zarówno Przemysł, jak i Jarosław budziły zainteresowanie władz wojskowych z uwagi na możliwość zakwaterowania w nich znacznych grup żołnierzy. Według spisu kwaterunkowego z 1808 r. Jarosław znajdował się na czwartym miejscu w Galicji (789 kwater dla oficerów i żołnierzy – po Krakowie, Lwowie i Lublinie), a Przemysł (741 kwater oficerów i żołnierzy) na piątym miejscu pod względem infrastruktury mieszkaniowej odpowiedniej do umieszczenia tam załogi wojskowej⁶. Znaczenie Jarosławia wzmacniało ulokowanie w nim w 1774 r. Komisji Mundurowej, której zadaniem było przygotowanie wyposażenia dla wszystkich żołnierzy stacjonujących w Galicji⁷. Funkcja kwaterunkowa obydwu miast wyraźnie wzrosła w 1809 r. po utracie Krakowa i Lublina na rzecz Księstwa Warszawskiego.

Po raz pierwszy na potrzebę umocnienia obszarów nad Sanem, a konkretnie Przemysła, zwróciła uwagę powołana w 1810 r. komisja fortyfikacyjna

⁴ Baczkowski, „Austriackie fortyfikacje w zachodniej Galicji w drugiej połowie XVIII wieku”, *Studia Historyczne* z. 4 (1998): 13–26.

⁵ Mirosław Holewiński, „Projekty ufortyfikowania Krakowa generała Johanna Gabriela Chastellera z 1798 roku”, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury* 31 (1999): 141–161; Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv Wien (dalej: ÖStA/KA), Alte Feldakten (dalej: AFA) 1794–1796, karton 1018, Militärische Besetzung Polens (1794–1796), Pułkownik Gomez do porucznika Bebel, Kraków, 18 II 1796 r., 35; ÖStA/KA, Karten und Plansammlung (dalej: KPS), Landesbeschreibungen (dalej: LB), K VII h, nr 84, Plan der angetragenen Brückenschanzen bei Bobrek, b.m., b.d., b.p.; nr 84-1 Punkte zu Brückenköpfen bei Bobrowniki und Szarny; nr 84-2, Beschreibung dreier kleiner Posten vor und bei Boleslaw, b.m., b.d., b.p.; nr 86, Beschreibung einer kleiner Aufstellung hinter dem Dorf Chelmek, die Przemsza-Czarna vor der Front, für 3000 Mann angetragen, b.m., b.d., b.p.; nr 87 Beschreibung einer feindlichen Aufstellung bei Chrzanow, der rechte Flügel an Chrzanow, der linke zwischen Luszowskie und Balin, welches zur gleichen Zeit kaiserlicherseits als Marschlager dienen könnte, b.m., b.d., 88; Beschreibung einer kleinen Aufstellung bei Cieszkowice [Ciężkowice], für 6000 Mann, b.m., b.d., b.p.

⁶ Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (dalej: ÖStA/HHSA), Kaiser Franz Akten (dalej: KFA), 192 (200 Alt), Galliziens Militair Conscriptions Uebersicht vom Jahre 1808, b.m., b.d., b.p. Obliczenia własne.

⁷ ÖStA/KA, Musterlisten und Standestabellen (dalej: MLST), Montursökonomiekommission Jaroslau, karton 9544, Standestabellen, Jarosław, 1774 r., 1–2; *Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armee für das Jahr 1812* [Militär-Almanach, t. 22] (Wien: Graeffner und Comp, 1812), 322.

pracująca pod kierunkiem arcyks. Jana Habsburga⁸. Jak się jednak wydaje, większe znaczenie miał w tej materii memoriał przygotowany wiosną 1812 r., w przededniu wyprawy Napoleona na Rosję, a sporządzony na polecenie Generalnego Kwatermistrzostwa. Dotyczył on oceny istniejących obiektów obronnych w Galicji oraz miejsc istotnych w tym kraju pod względem strategicznym. Jako jeden z nielicznych punktów o ważnym znaczeniu militarnym, a co więcej możliwym do ufortyfikowania w nowoczesny sposób, uznany został wówczas Przemyśl. Ponieważ tezy zawarte w tym studium miały być powtarzane przez kolejne dekady, należałoby się mu nieco bliżej przyjrzeć. Autor memoriału, mjr Maximilian Neumann ze Sztabu Generalnego Kwatermistrzostwa, w małym stopniu interesował się istniejącymi jeszcze relikdami średniowiecznych umocnień, natomiast zwrócił uwagę na możliwość wykorzystania przeszkód naturalnych do celów obronnych (rzek San i Wiar, wzniesień Pogórza Przemyskiego). Akcentował korzystne położenie miasta, a właściwie jego najbliższych okolic (Nehrybka, Bakończyce, Krówniki) na skraju wzgórz, jak również na zachodzącą tu zmianę charakteru Sanu: z rzeki górskiej na niziną. Ujście Wiaru do Sanu na wschód od miasta stwarzało według niego dodatkowe korzyści obronne. Neumann zwracał uwagę, że od południa Przemyśl zabezpieczony był przez pasma górskie przebiegające wzdłuż Wiaru od Rybotycz po Łomną. Akcentował ponadto istotną rolę komunikacyjną miasta na skrzyżowaniu dróg do Lwowa, Dobromila i Sanoka, co podnosiło strategiczną wartość Przemyśla⁹. To właśnie wówczas zaczęła się krystalizować idea wzniesienia obozu warownego w tym miejscu, a tezy Neumanna podjęli kolejni sztabowcy.

Jednak czołowi austriacy wojskowi (arcyks. Jan, *Feldzeugmeister*¹⁰ Johann von Hiller, feldmarszałek ks. Karl von Schwarzenberg) po kongresie wiedeńskim pesymistycznie oceniali szanse obrony Galicji przed ewentualnym zagrożeniem z północy. Feldmarszałek porucznik Friedrich Karl Langenau podczas dyskusji prowadzonej w 1835 r. na temat możliwości i sensu fortyfikowania Galicji zwalczał szeroko rozpowszechniony w środowisku wojskowym pogląd, że w razie wojny z Rosją należy ewakuować Galicję i stawić opór dopiero na linii Karpat. Jego ideą było wzniesienie na obszarach zaboru austriackiego umocnień, które nie tyle miały bronić tych ziem przed obcą agresją, co stać się oparciem dla armii polowej, toczącej tutaj wojnę o charakterze manewrowym¹¹.

⁸ Forstner, *Twierdza*, 37.

⁹ ÖStA/KA, KPS, LB, K VII h, nr 49, Major Neumann, Beschreibung der in militärischen Hinsicht besonders bemerkswerkten Städte und Schlösser, Lwów, 30 IV 1812 r., 5–7. Autor sporządził stosowny memoriał na polecenie płk. Menrada Gepperta ze sztabu Generalnego Kwatermistrzostwa; *Schematismus*, 299.

¹⁰ *Feldzeugmeister* to austriacki odpowiednik polskiego stopnia generała broni.

¹¹ Jan Rydel, „Problem dowodzenia wojskami austriackimi podczas wypadków 1846 r. w Galicji”, w *Rewolucja czy praca organiczna drogami do niepodległości?*, red. Marian Drozdowski (Poznań: Instytut Historii UAM, 1997), 77–78.

Jednakże górę wziął paradygmat o niemożności obrony nizinnych obszarów Galicji w razie wojny na wielką skalę. Prowadzone w latach 1829–1835 prace studyjne nad lokalizacją ewentualnych twierdz w Galicji zakładały wprowadzić możliwość prowadzenia wojny manewrowej z Rosją na terenie zaboru austriackiego, ale w praktyce jedynie na przedpolu Karpat i na północnych skłonach tego pasma. Z tym też związana była idea założenia punktów umocnionych. W praktyce rozważano trzy koncepcje: budowy jednej twierdzy głównej (Przemysł, Dukla lub Jasło), wzniesienie większego łańcucha twierdz (Andrychów, Myślenice, Nowy Sącz, Dukla lub Wrocanka, Przemysł, Stryj i Śniatyn) lub małego łańcucha fortec (Andrychów, Przemysł i Zaleszczyki). Nietrudno zauważyć, że interesowano się przede wszystkim zabezpieczeniem traktów prowadzących na Węgry, a górzystą część Galicji traktowano jako obszar opóźniający ewentualną inwazję rosyjską na kraje Korony św. Stefana. Warto podkreślić, że za każdym razem brano pod uwagę Przemysł jako wysunięty element obrony Galicji, natomiast w koncepcjach sztabowców Jarosław nigdy się nie pojawił. Rzecznikiem ulokowania twierdzy w Przemysłu był m.in. gen. Heinrich von Heß, uchodzący wówczas za jednego z czołowych sztabowców austriackich¹².

Prace planistyczne i debaty prowadzone w sztabie Generalnego Kwatermistrzostwa w latach 1816–1847 nad ufortyfikowaniem Galicji były ciekawym przykładem planowania strategicznego, ale nie miały w praktyce żadnych szans na realizację. Wynikało to z dwóch powodów: przede wszystkim z drastycznego ograniczenia finansowania armii wprowadzonego w 1819 r., co było rezultatem kryzysu finansowego monarchii po zakończeniu wojen napoleońskich¹³. Ponadto, z wyjątkiem paru sztabowców, mało kto dostrzegał potrzebę ufortyfikowania Galicji i Górnych Węgier. Wynikało to głównie z realiów geopolitycznych. Stosunki austriacko-rosyjskie były w tym okresie, pomimo kilku sytuacji kryzysowych, generalnie poprawne, natomiast wysiłek inwestycyjny państwa został w latach trzydziestych XIX w. skoncentrowany na zadaniu umocnienia Królestwa Lombardzko-Weneckiego (czworobok twierdz: Weronia, Peschiera, Mantua, Legnago), południowego Tyrolu (Franzensfeste, Nauders) oraz Górnej Austrii (Linz). Był to

---

¹² Manfred Rauchensteiner, „Zum «operativen Denken» in Österreich 1814–1914”, *Österreichische Militärische Zeitschrift* 12 (1974): 121–129, 208; Forstner, *Twierdza*, 38–40; ÖStA/KA, KPS, LB, K VII h, nr 64, Abschriften verschiedener Berichte und Anträge zur Herstellung der Befestigung und fester Lagerplätze in Galizien, 1830–1835, b.m., b.d., b.p.; nr 65, Memoire über Verteidigung Galiziens, kurze Würdigung der zu Befestigung beantragten Punkte in strategischen Beziehungen, Wiedeń, 1833 r., b.p.

¹³ Bertrand Michael Buchmann, *Militär-Diplomatie-Politik. Österreich und Europa von 1815 bis 1835* (Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1991), 174–175.

wyraz raczej nieuzasadnionych obaw władz austriackich przed ewentualnymi agresywnymi poczynaniami Francji doby monarchii orleańskiej¹⁴.

Istotna zmiana postrzegania wojskowej roli Galicji nastąpiła w wyniku wydarzeń 1846 i 1848 r. W rezultacie spacyfikowania powstania krakowskiego i aneksji Wolnego Miasta Krakowa monarchia habsburska uzyskała najbardziej wartościowy punkt strategiczny na północ od Karpat. Kraków postrzegany był od dekad jako kluczowe miejsce w Galicji, panujące nad przeprawami wiślanymi i blokujące linię operacyjną Warszawa–Wiedeń. Rezultatem stłumienia fali rewolucyjnej Wiosny Ludów było natomiast uzyskanie przez armię nadwyzwyczajnej pozycji w państwie, a co za tym idzie również wielkich środków finansowych. Państwowa Komisja Fortyfikacyjna (dalej: PKF) opracowała plan ufortyfikowania całej monarchii, w tym Galicji, zakładający wzniesienie twierdzy w Krakowie, ufortyfikowanego obozu wojskowego w Przemyśle, cytadeli (i ewentualnie obozu wojskowego) w Tarnowie, ufortyfikowanego obozu wojskowego w Zaleszczykach oraz cytadeli we Lwowie. Konkretnie prace budowlane podjęto w 1850 r. Wbrew powyższej koncepcji nie objęły one jednak Przemyśla, a jedynie Kraków i Lwów¹⁵.

Decyzje podjęte przez sztabowców austriackich w 1850 r. wskazywały na zmianę dotychczasowego paradygmatu: inwestycje forteczne miały być reakcją na szybko zachodzące zmiany polityczne, a prowadzone mogły być czasami bez większego związku z wcześniejszymi wieloletnimi studiami sztabowymi. Podstawowym problemem monarchii habsburskiej po 1849 r. był jednak brak skonkretyzowanej wizji prowadzenia polityki zagranicznej. Jako potencjalnych wrogów typowano Francję, Sycylię, Prusy oraz Rosję, czyli w praktyce wszystkie silniejsze państwa kontynentalnej Europy, a także własnych niepokornych poddanych. W rezultacie wojsko podjęło intensywne prace budowlane w północnych Włoszech, w Dalmacji, w Czechach i na Morawach, na Węgrzech, a wreszcie na ostatnim miejscu w Galicji. Część z nich: arsenał w Wiedniu, Castel San Pietro w Weronie, cytadela na Górze Gellerta w Budzie, cytadela we Lwowie i cytadela (zamek wawelski) w Krakowie była skierowana przeciw wrogowi wewnętrznemu, czyli ludności

¹⁴ Miroslav Šedivý, *The Decline of the Congress System. Metternich, Italy and the European Diplomacy* (London: I. B. Tauris & Co, 2018), 41–60; Michael Viktorik, „Pevnostní město v habsburské monarchii v 19. století v dějepisné práci”, *Kultúrne Dejiny* 12 (2021): 61–83; Wagner, „Die k. u. k. Armee”, 176–177. Problem ten niemal zupełnie pominął Kurt Mörz de Paula, *Der österreichisch-ungarische Befestigungsbau 1820–1914* (Wien: Stöhr, 1997), 10–12.

¹⁵ Wagner, „Die k. u. k. Armee”, 178–179; Bogdanowski, *Fortyfikacje*, 10–11; ÖStA/KA, Militärische Nachlässe (dalej: NL), 664 (B), Hess, karton VI, nr 132, Memoire über Befestigungen des österreichischen Staates, entworfen von der mit allerhöchster Entschließung Seiner Majestät... vom 2. November 1849 angeordnete Commission unter Vorsitz des Feldzeugmeister Heß. Dazu Akten, Wiedeń, 2 XI 1849 r., b.p.

cywilnej ważniejszych miast monarchii. Ani Przemysła, ani tym bardziej Jarosławia nie zaliczono do rangi takich ośrodków.

Postrzeżenie Galicji przez Sztab Generalny jako potencjalnie bardzo ważnego terenu działań wojennych pojawiło się w momencie wybuchu wojny krymskiej. W 1854 r. skierowano do Galicji dwie armie polowe, dla których rozpoczęto budowę umocnionych obozów wojskowych w Krakowie, Przemysłu i Zaleszczykach. Wznoszenie ziemnych szańców wokół Przemysła trwało od września 1854 r. do czerwca 1855 r. Prowadzono je pod kierunkiem gen. Bernharda Cabogi oraz płk. Juliusa von Wurmba. Ten ostatni, podobnie jak gen. Heß, dążył do nadania budowanemu kompleksowi jak najobszerniejszych rozmiarów, a następnie przekształcenia szanów polowych w dzieła stałe. Idee te były jednak oderwane od możliwości finansowych monarchii, a stopniowa deeskalacja napiętych stosunków austriacko-rosyjskich doprowadziła do wydania 30 czerwca 1855 r. przez dowództwo 4 Armii rozkazu o wstrzymaniu prac. Tym samym pogrzebana została szansa na wzniesienie w Przemysłu regularnej twierdzy¹⁶.

Skąd taka decyzja? Przede wszystkim wynikała ona z powodów finansowych. Częściowa mobilizacja armii austriackiej w latach 1854–1855 pochłonęła wielkie sumy, których następnie zabrakło na finansowanie nowych projektów fortecznych. Światowy kryzys ekonomiczny, który wybuchł w 1857 r., dodatkowo utrudnił sytuację pieniężną państwa¹⁷. Skupiono się zatem na dalszej budowie rozpoczętych już wcześniej fortec w Ołomuńcu i w Krakowie, które Sztab Generalny oceniał jako najważniejsze z punktu widzenia interesów monarchii zarówno na wypadek zagrożenia pruskiego, jak i rosyjskiego. Ponadto brak jednolitego stanowiska sztabowców austriackich w kwestii przyszłego kształtu, rozmiarów oraz zadań twierdzy przemyskiej uniemożliwił opracowanie jakiegokolwiek sensownego projektu inwestycyjnego. Skoro kryzys z Rosją został tymczasowo zażegnany, to forsowanie szybkiej budowy nowej forticy w środkowej Galicji straciło rację bytu.

W chwili zakończenia wojny krymskiej stało się oczywiste, że ewentualna decyzja o podjęciu inwestycji obronnych nad Sanem była w pełni

---

¹⁶ Forstner, *Twierdza*, 74–76; ÖStA/KA, Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers (dalej: MKSM), Hauptreihe, Akten, 125, wiązka 1217, General Bernhard Caboga, Bericht über den Zustand der Befestigungsanlagen Galiziens, Przemysł, 1855 r., b.p.; 134, wiązka 2914, General Bernhard Caboga, Bericht über den Zustand der Befestigungsanlagen Galiziens, Przemysł, 1855 r., b.p.; ÖStA/KA, KPS, Genie- und Planarchiv (dalej: GPA), Inland, C VI Przemysł 6, Bernhard Caboga, Übersichtsplan der projektierten permanenten Befestigung samt Legende, Przemysł, 1855 r., b.p.

¹⁷ Herbert Matis, *Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josefs I* (Berlin: Duncker & Humblot, 1972), 104–105, 152; Hans Rosenberg, *Die Weltwirtschaftskrise 1857–1859* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967), 146–147, 156.

uzależniona od jakości stosunków austriacko-rosyjskich nie tylko w skali krótkoterminowej, lecz także w perspektywie wieloletniej. Natomiast w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. dla monarchii habsburskiej tradycyjnymi rywalami pozostawały Prusy¹⁸ oraz Sardynia szukająca poparcia we Francji Napoleona III. W takiej konfiguracji politycznej potrzeby militarne Galicji schodziły stale na dalszy plan. W 1858 r. PKF powróciła do rutynowych prac planistycznych. Co ciekawe, po raz pierwszy pojawiła się wówczas alternatywa wobec założenia twierdzy w Przemyślu. Stał się nią Jarosław, na którego znaczenie zwrócił uwagę płk Franz Kuhn von Kuhnenfeld¹⁹. Jednakże Kuhn, wówczas wykładowca strategii i historii wojskowości w akademii wojskowej, był postacią o zbyt słabym autorytecie, by jego koncepcja wykorzystania militarnego Jarosławia odbiła się szerokim echem wśród sztabowców. Dopiero 10 lat później, gdy będzie już pełnił funkcję ministra wojny i powróci do swojego starego pomysłu, jego argumentacja nabierze całkowicie innego ciężaru gatunkowego²⁰. W 1858 r. zwyciężyła jednoznacznie argumentacja Heßa, że jednym z głównych zadań monarchii było jak najszybsze ufortyfikowanie Przemyśla²¹.

Idea budowy twierdzy nad Sanem stała się po 1855 r. zakładnikiem szybko zmieniającej się sytuacji międzynarodowej, narastających problemów fiskalnych państwa, kwestii przebudowy wewnętrznej monarchii, a wreszcie osobistych sympatii i antypatii sztabowców. Przejściowo zainteresowanie Sztabu Generalnego wykorzystaniem militarnym Galicji radykalnie zmalało. W wyniku przegranej wojny z Sardynią i Francją (1859) Austria utraciła Lombardię, a w rezultacie zjednoczenia Włoch (1861) zmianie uległo nie tylko położenie międzynarodowe monarchii habsburskiej, lecz także na znaczeniu zyskały kwestie wewnętrzne. W wyniku krachu systemu neoabsolutystycznego cesarz zdecydował się na podjęcie daleko idących reform. W ich rezultacie w latach 1860–1861 powstał system parlamentarny,

---

¹⁸ Twierdza krakowska wznoszona nieprzerwanie od 1850 r. traktowana była nie tylko jak istotny obiekt obronny w wypadku wojny z Rosją, lecz także w razie wojny z Prusami. Taką też funkcję twierdza krakowska pełniła podczas wojny z Prusami w 1866 r., gdy nie tylko przygotowano ją do obrony, lecz zdołano dokończyć całość obiektów rdzenia fortecy oraz zrekonstruować podupadłe szańce obozu wojskowego z 1854 r.; *Österreichs Kämpfe im Jahre 1866. Nach Feldakten bearbeitet durch das k.k. Generalstabs-Bureau für Kriegsgeschichte* (Wien: Verlag des K.K. Generalstabes), 1:81, 101–102, 2:98–99; Baczkowski, *Wojna 1866 roku w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim* (Kraków: Historia Iagellonica, 2015), 27–38.

¹⁹ Forstner, *Twierdza*, 76.

²⁰ „Kuhn von Kuhnenfeld Franz Frh.”, w *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, t. 4 (Wien: Böhlau Verlag, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1969), 336–337.

²¹ Głównymi twierdzami monarchii miały być: Wiedeń, Terezyn, Kraków, Przemyśl, Buda, Komarno i Piotrowaradyn; Wagner, „Die k. u. k. Armee”, 180.

opierający się na Radzie Państwa (parlamencie wiedeńskim) oraz sejmach poszczególnych krajów koronnych. Oznaczało to, że od 1861 r. decydujący głos w sprawie finansowania armii należeć miał do czynnika przedstawicielskiego wyłonionego na podstawie kurialnej ordynacji wyborczej. Przewagę w parlamencie uzyskali liberałowie reprezentujący głównie niemieckojęzyczną burżuazję oraz rywalizujące z nimi zamożne ziemiaństwo powiązane z konserwatystami niemieckimi, polskimi i czeskimi²². Nie były to środowiska pozytywnie nastawione do armii i jej potrzeb finansowych²³.

Sztab Generalny, nie czekając na zwołanie Rady Państwa, podjął niezbędne inwestycje forteczne. Zrealizowano je jednak nie w Galicji, a w Alpach (forty zaporowe, twierdza Trydent) w bezpośredniej bliskości nowej granicy z Włochami²⁴. Idea budowy fortecy w Przemyśle lub w Jarosławiu została na kilka lat zupełnie porzucona. Sytuacja zmieniła się dopiero po kolejnej klęsce poniesionej w wojnie z Prusami i Włochami (1866). Jej skutkiem była nie tylko utrata Veneto, lecz przede wszystkim wyrugowanie wpływów austriackich z terenów Niemiec, które zostały zdominowane politycznie przez zwycięskie Prusy. Przegrana wojna wymusiła kolejną falę reform, której skutkiem było utworzenie dualistycznych Austro-Węgier. Oznaczało to powstanie nowej rzeczywistości politycznej, która jeszcze bardziej skomplikowała proces decyzyjny dotyczący inwestycji militarnych. Obok wspólnego ministra wojny wprowadzono instytucje ministrów obrony krajowej Austrii i Węgier, będących członkami rządów obydwu państw. Od 1867 r. budżet wojskowy ustalany był przez delegacje parlamentów austriackiego i węgierskiego, a następnie uzyskiwał sankcję cesarską²⁵. Uzgodnionego budżetu wspólnego nie można było już później zmienić w parlamentach obydwu państw. W praktyce oznaczało to, iż aby podjąć jakąkolwiek poważną inwestycję, należało uzyskać poparcie rządu austriackiego i węgierskiego oraz większości posłów w obydwu ciałach ustawodawczych²⁶. Było to zadanie niezwykle trudne, gdyż parlament węgierski był zazwyczaj niechętny do większych wydatków na wspólną armię, a i w parlamencie wiedeńskim

²² Stanisław Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. 4, *Po rozbiorach* (Lwów: Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego, 1917), 249–253; Roman Kochnowski, *Przy Tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy... Monarchia habsburska w polskiej myśli politycznej lat 1860–1914* (Kraków: Wyd. Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2009), 69–72.

²³ Antonio Schmidt-Brentano, *Die Armee in Österreich. Militär, Staat und Gesellschaft 1848–1867* (Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1975), 446.

²⁴ Volker Jeschkeit, *La Fortezza di Trento* (Trento: Curcu & Genovese, 2008), 28–30.

²⁵ W latach 1867–1878 finansowanie armii przypadało w 70% na środki austriackie, a w 30% na węgierskie; ÖStA/KA, Manuskripten (dalej: MS), Allg. Nr. 54, Rainer von Kesslitz, *Die Lasten der militärischen Rüstungen Österreich-Ungarns in neuester Zeit [1868–1912]*, Wiedeń, 1912 r., 11–14.

²⁶ Kutrzeba, *Historia*, 4:254–255.

niełatwo było stworzyć większość opowiadającą się za poważnymi inwestycjami militarnymi²⁷.

O ile uzyskanie konkretnych środków finansowych na realizację celów wojskowych stało się rzeczywiście trudne, to zainteresowanie sztabowców Galicją po klęsce 1866 r. wróciło ze zwielokrotnioną mocą. Było to rezultatem forsowania idei „rewanżu za Sadowę”, czyli podjęcia na nowo rywalizacji z Prusami o wpływy w Niemczech. Koncepcja ta była lansowana przez Friedricha von Beusta, kanclerza i ministra spraw zagranicznych Austro-Węgier, zwolennika antypruskiego sojuszu z Francją. Na gruncie wojskowym w pełni popierał to stanowisko minister wojny Kuhn. Co więcej, był on zagorzałym zwolennikiem nie tylko odbudowania pozycji Austrii na terenie Niemiec, ale i odepchnięcia Rosji daleko na wschód, a w rezultacie przywrócenia monarchii habsburskiej pierwszorzędного miejsca w Europie Środkowej. Stąd też wspierał różne działania antyrosyjskie, w tym także hipotetyczną możliwość odbudowy państwa polskiego związanego z Austrią. Interesowały go perspektywy wywołania ewentualnego polskiego powstania narodowego przeciw Rosji, a także konieczność odpowiedniego przygotowania Galicji do przyszłej konfrontacji z państwem carskim. Realizacja tej idei oznaczała możliwość wybuchu wojny europejskiej dwóch koalicji, w trakcie której Francja miałaby przede wszystkim uderzyć na Prusy, a Austro-Węgry zneutralizować Rosję²⁸.

W tej konstelacji zainteresowanie sztabowców fortyfikacjami galicyjskimi stało się w pełni uzasadnione²⁹. W 1868 r. PKF podjęła na nowo prace planistyczne nad ufortyfikowaniem środkowej Galicji. Jednym z głównych aktorów wydarzeń został minister wojny, gen. Kuhn. Na posiedzeniach 3, 4, 6, 8 i 9 kwietnia 1868 r. forsował własną koncepcję, w myśl której założenie

²⁷ Jacek Purchla, *Matecznik Polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej* (Kraków: Znak, 1992), 98–101.

²⁸ Bernhard Erdmannsdörffer, „Beust, Friedrich Ferdinand Freiherr, später Graf von”, w *Allgemeine Deutsche Biographie* (dalej: ADB), t. 46 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1902), 524–531; Heinrich von Srbik, *Aus Österreich Vergangenheit. Von Prinz Eugen zu Franz Joseph* (Salzburg: Otto Müller, 1949), 72–73, 172–176; Henryk Wereszycki, *Sojusz trzech cesarzy. Geneza 1866–1872* (Warszawa: PWN, 1965), 180–183, 242; Stanisław Pijaj, *Między polskim patriotyzmem a habsburskim lojalizmem. Polacy wobec przemian ustrojowych monarchii habsburskiej (1866–1871)* (Kraków: Historia Jagellonica, 2003), 306–310. Co ciekawe, problem ten zupełnie pominął Geoffrey Wawro, *Wojna francusko-pruska. Niemieckie zwycięstwo nad Francją w latach 1870–1871*, tłum. Juliusz Tomczak (Oświęcim: Napoleon V, 2015), 27–51.

²⁹ W rozważaniach sztabowych brano pod uwagę możliwość zrewoltowania Polaków w Królestwie Polskim, względnie wsparcia kolejnego powstania antyrosyjskiego, opierającego się na byłych powstańcach styczniowych. Analizy te nie wystawiały wysokiej oceny oficerom austro-węgierskim jako analitykom sytuacji panującej na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego, Srbik, *Aus Österreich*, 194–207. O emigracyjnych dywagacjach Polaków na temat ewentualnego powstania; Jerzy Zdrada, *Zmierzch Czarotoryskich* (Warszawa: PWN, 1969), 307–308, 312.

ufortyfikowanego obozu wojskowego nad Sanem było jednym z najpilniejszych zadań państwa. Pod jego wpływem Komisja jako przyszłą lokalizację obozu wybrała na pierwszym miejscu Jarosław, a dopiero w drugiej kolejności rozpatrywała Przemyśl lub Radymno³⁰. Idea wyboru Jarosławia na główny punkt umocniony nad Sanem początkowo nie spotkała się z oporem arcyks. Albrechta, naczelnego dowódcy armii, a wkrótce generalnego inspektora sił zbrojnych, który był zasadniczo niechętnie nastawiony do ambitnych planów ministra wojny³¹.

Zarówno pozycja Kuhna, jak i w jeszcze większym stopniu arcyks. Albrechta, była w tym momencie niezwykle silna w strukturach militarnych monarchii. Obaj pełnili czołowe funkcje wojskowe w państwie (Ministerstwo Wojny oraz dowództwo nad całością sił zbrojnych), a ponadto byli bohaterami wojny 1866 r.: arcyks. Albrecht jako jedyny zwycięski dowódca polowy w tym konflikcie (bitwa pod Custozą), a Kuhn jako niezwykle skuteczny obrońca Tyrolu i Trentino przed wojskami włoskimi³². Kuhn – według Henryka Wereszyckiego – „człowiek samodzielnie myślący, nastrojony liberalnie, antyarystokratycznie, a w dodatku osobiście niechętny arcyksięciu [Albrechtowi]” miał bardzo trudne zadanie do wykonania³³. Żaden z obydwu generałów nie był inżynierem wojskowym ani też nie miał doświadczenia w projektowaniu wielkich kompleksów fortecznych. Reprezentowali oni różne koncepcje polityczne, które utrudniały podjęcie wspólnej decyzji³⁴.

Kuhn zdawał sobie sprawę, że jego projekt wzbudził wiele negatywnych emocji. Stąd też przygotował na posiedzenie PKF 1 listopada 1868 r. specjalny memoriał, w którym przedstawił swoje tezy. Stwierdził, że Jarosław ma pełnić funkcję *Manöver- und Dépôtplatz*, podczas gdy w Preszowie (Eperjes), po południowej stronie Karpat, należało wybudować regularną twierdzę osłaniającą Węgry przed agresją z północy. Zadania Jarosławia były zatem nieco inne niż klasycznej fortecy. Miał on pełnić rolę ufortyfikowanej bazy zaopatrzeniowej wojsk austro-węgierskich nad Sanem oraz umożliwić własnej armii bezpieczną przeprawę na północny brzeg rzeki

³⁰ ÖStA/KA, Chef des Generalstabs (dalej: GS), 724, Operationsbüro, Protokoll des Reichs-Befestigungs-Commissions, Wiedeń, 9 IV 1868 r., 431–462; ÖStA/KA, KPS, LB, K VII h 77-2 E, Komisionelle Berichte und Befund über die Einigung der Punkte Jaroslau, Radymno und Przemyśl zuer Herrichtung als Armeebefestigung, Wiedeń, 17 X 1868 r., b.p. oraz 77-15, Generalmajor Heinrich Scholl, Studie ob Jaroslau oder Przemyśl befestigt werden sollen, Wiedeń, 1870 r., b.p.

³¹ Oscar Criste, „Albrecht, Erzherzog von Österreich”, w *ADB*, t. 45 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1900), 739–740.

³² Franz Ilwof, „Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnenfeld”, w *ADB*, t. 51 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1906), 425–427.

³³ Wereszycki, *Sojusz*, 182.

³⁴ *Ibid.*, 181–183.

w celu rozwinięcia ataku na Rosję. Patrząc z tego punktu widzenia, Kuhn precyzował oczekiwania związane z Jarosławiem: projektowany obóz wojskowy miał zabezpieczyć koncentrację własnych wojsk przed niespodziewanym atakiem oddziałów rosyjskich (w domyśle: głównie kawalerii). W każdym razie planowane dzieła forteczne miały wspomóc działania manewrowe (czyli ofensywne) własnych wojsk w operacjach przeciw Rosji. Wynikały stąd praktyczne wnioski: umocnienia rdzenia twierdzy miały służyć jedynie obronie przed nagłym atakiem wroga, zaś pozycje wysunięte wspierać operacje manewrowe własnej armii. Kuhn zdawał sobie sprawę, że budowa regularnej twierdzy wymagała wielu lat przygotowań, a następnie żmudnych prac przy wznoszeniu konkretnych obiektów. Dlatego też jasno stwierdzał, że zadaniem jarosławskiego obozu umocnionego (fortecy polowej) nie była długotrwała obrona w realiach regularnego oblężenia, a jedynie zmuszenie przeciwnika do spowolnienia własnych operacji, spowodowanych koniecznością zdobycia tego ważnego punktu strategicznego. Stąd też w razie pełnowymiarowej agresji rosyjskiej na monarchię habsburską Górne Węgry miały być bronione przez projektowaną twierdzę w Preszowie³⁵.

Inicjatywa ta wywołała prawdziwą burzę w kręgu sztabowców oraz wyższych oficerów Dyrekcji Wojsk Inżynieryjnych. Najpierw należy wyjaśnić, skąd w projekcie ufortyfikowania Galicji znalazł się węgierski Preszów. Kuhn, jako wspólny austro-węgierski minister wojny, zdawał sobie sprawę, że do budowy nowej twierdzy w Galicji należy pozyskać parlament węgierski. Stąd też niejako „reaktywował” dawne projekty umocnienia północnej części monarchii (twierdze w Dukli i Preszowie), zmodyfikowane o część galicyjską, gdzie miejsce Dukli zajął Jarosław. Najprawdopodobniej wyszedł z założenia, że parlamentarzyści i rząd węgierski uda się nakłonić do sfinansowania nowej inwestycji w Przedlitawii tylko w zamian za zrealizowanie dodatkowej, ale właściwie zbędnej, fortecy ulokowanej na Węgrzech³⁶.

Pod względem strategicznym projektowany duopol twierdz budził zasadnicze wątpliwości. Odległość z Jarosławia do Preszowa wynosiła bowiem ok. 200 km, czyli bardzo dużo jak na potrzebę zorganizowania skutecznego współdziałania obydwu punktów umocnionych (rozpatrywana wcześniej Dukla była oddalona od Preszowa o ok. 90 km). Ponadto Preszów był łatwy do obejścia od wschodu szerokimi dolinami Ondawy oraz Topli, co w ogóle stawiało pod znakiem zapytania sens lokowania fortecy w tym miejscu.

³⁵ ÖStA/KA, GS, 724, Protokoll des Reichs-Befestigungs-Commissions, Wiedeń, 1 XI 1868 r., 462; Feldmarschallleutnant Kuhn, Memoires, Wiedeń, 1 XI 1868 r., 472–473.

³⁶ Analogicznie w latach 1871–1877 prowadzono rozbudowę twierdzy w węgierskim Komarnie bez jakiegokolwiek uzasadnienia strategicznego; „Igmándska pevnost”, Komarno.sk, dostęp styczeń 3, 2024 http://komarno.sk/content/necarte/svk/igmandska_pevnost.htm; Wagner, „Die k. u. k. Armee”, 403. Idea budowy twierdzy w Preszowie została po raz pierwszy zaproponowana już w 1810 r., Wagner, „Die k. u. k. Armee”, 175.

Niemniej na zlecenie PKF opracowano w 1868 r. pod przewodnictwem arcyks. Albrechta kosztorys budowy umocnień Jarosława. Miał on wynieść 12,6 mln zł reńskich, do czego należało dodać 1,92 mln zł reńskich na uzbrojenie planowanych fortyfikacji³⁷.

Wybór Jarosławia w miejsce Przemysła wynikał głównie z koncepcji polityczno-militarnych Kuhna, do których zaliczała się także idea zorganizowania lub też wsparcia polskiego powstania na terenach Królestwa Kongresowego przez szybko operujące oddziały austro-węgierskie przeciw Rosji³⁸. Ponadto Kuhn zakładał, że z uwagi na korzystniejsze ukształtowanie terenu (brak wysokich i rozległych wzniesień, typowych dla południowego i zachodniego frontu planowanej wcześniej twierdzy przemyskiej) budowa fortyfikacji jarosławskich obejmie mniejszy obwód obronny, będzie tańsza i możliwa do ukończenia w znacznie szybszym terminie. Był to istotny argument szczególnie dla cywilnych polityków monarchii³⁹.

Jednoznaczne postanowienia PKF zdawały się ostatecznie rozstrzygać o lokalizacji twierdzy nad Sanem. Tak się jednak nie stało. Koncepcja Kuhna wywołała dość powszechny opór wśród generalicji, wśród której największym oponentem okazał się feldmarszałek porucznik Franz von John, poprzednik Kuhna na stanowisku ministra wojny do stycznia 1868 r., a jednocześnie (do marca 1869 r.) szef Sztabu Generalnego armii austro-węgierskiej. Spór pomiędzy Kuhnem a Johnem nie dotyczył tylko strategii ewentualnej wojny z Rosją oraz rozbieżnych wizji lokalizacji twierdz, lecz miał także charakter osobistej rywalizacji pomiędzy dwoma prominentnymi generałami, co dodatkowo zaostrzało całą sytuację. Kuhn dążył bowiem do likwidacji Sztabu Generalnego w dotychczasowym kształcie i przelania jego prerogatyw na rzecz Ministerstwa Wojny, którym sam kierował, co oznaczało marginalizację wpływów jego oponenta. Chwilowo z tej rywalizacji zwycięsko wyszedł Kuhn, a John został zdjęty z dotychczasowych stanowisk i skierowany na znacznie mniej prestiżową funkcję dowódcy okręgu korpusu w Grazu. Cieszył się jednak wciąż zaufaniem i protekcją arcyks. Albrechta (był szefem sztabu dowodzonej przez niego Armii Południowej w 1866 r.) i pozostawał aktywnym członkiem PKF⁴⁰.

³⁷ ÖStA/KA, Kriegsministerium, Präsidialakten (dalej: KM Pr.) 1874, 33-12/2, Reichs-Befestigungs-Commisson, Kostenvoranschlag geplanter Befestigungsanlagen, Wiedeń, 1868 r., 107.

³⁸ Kuhn podobno nosił się z zamiarem wywołania w 1869 r. prewencyjnej wojny z Rosją, z wykorzystaniem polskich działaczy niepodległościowych z zaboru rosyjskiego do wzniecenia antycarskiego powstania; Srbik, *Aus Österreich*, 194–195.

³⁹ ÖStA/KA, KM Pr. 1871, Memoire über die taktischen und fortifikatorischen Verhältnisse von Jaroslau und Przemysl, Wiedeń, 1871 r., 43–54.

⁴⁰ Egger Rainer, „John, Franz Freiherr von”, w *Neue Deutsche Biographie*, t. 10 (Berlin: Duncker & Humblot, 1974), 581–582. Najpełniej na temat koncepcji militarno-politycznych Kuhna, Johna i arcyks. Albrechta oraz ich poglądów dotyczących przyszłości monarchii habsburskiej i jej sił zbrojnych, zob. Srbik, *Aus Österreich*, 43–220.

W rezultacie Komisja, pomimo wstępnej akceptacji projektu Kuhna, zaczęła grać na zwłokę. Aby przełamać impas, Kuhn w lutym 1869 r. przedstawił ministrowi austriackiej obrony krajowej generałowi Heinrichowi von Schollowi nową koncepcję ufortyfikowania Galicji. Miały się na nią składać: Jarosław jako ufortyfikowany obóz wojskowy (plac manewrowy), umocnione punkty oporu nad Dniestrem: Martynów, Siwka i Halicz oraz Preszów na Górnych Węgrzech, jako prowizorycznie ufortyfikowany obóz zaplecza wojennego⁴¹. Niebawem okazało się jednak, że Scholl opracował autorski projekt ufortyfikowania Sanu, w pewnym stopniu zbieżny z propozycją Kuhna. Scholl był zwolennikiem obrony linearnej, w związku z tym zaproponował wzniesienie stałej twierdzy (względnie umocnionego obozu wojskowego) w Jarosławiu, flankowanego przez ufortyfikowane przyczółki mostowe: na północny zachód w Sieniawie, a na południowy wschód w Przemyślu. W ten sposób z jednej strony tworzonego obszar manewrowy dla armii polowej, a z drugiej w większym stopniu blokowane przejścia karpackie na Węgry⁴².

W rezultacie w grę wchodziły 3 projekty: wzniesienie twierdzy (ufortyfikowanego obozu) w Jarosławiu, stara koncepcja budowy twierdzy (ufortyfikowanego obozu) w Przemyślu lub stworzenie linearnej obrony Sanu z centralnie położoną twierdzą w Jarosławiu. Członkowie Komisji mieli twórcze umysły, w związku z czym zaczęli zgłaszać jeszcze dodatkowe projekty: wzniesienia twierdzy w Dukli (nawiązanie do planu z 1850 r.), bądź też dodatkowych punktów obrony nad Sanem: w Sanoku, Dubiecku i przywołanej już wcześniej Sieniawie, jak również budowy twierdzy w Haliczu⁴³.

Kuhn usiłował zapanować nad narastającym chaosem i wielością poglądów w łonie Komisji. Z jego inicjatywy opracowany został plan finansowy pierwszej fazy budowy ufortyfikowanego obozu wojskowego w Jarosławiu w myśl projektu sporządzonego 26 kwietnia 1869 r. Nie udało się mu jednak uzyskać jednogłośniego poparcia członków Komisji, w związku z czym rozpoczęcie inwestycji uległo kolejnemu opóźnieniu. Dopiero wybuch wojny francusko-pruskiej 19 lipca 1870 r. doprowadził do gwałtownego przyspieszenia prac planistycznych. Ministerstwo Wojny (czyli Kuhn) opracowało pospiesznie plan doraźnego wzmocnienia fortyfikacji monarchii, głównie na sposób polowy. Zakładano ufortyfikowanie linii rzeki Anizy (granica Dolnej

⁴¹ ÖStA/KA, KM Pr., 1869, 33-6/1, Kriegsminister Kuhn an Generalmajor Heinrich von Scholl, Wiedeń, 4 II 1869 r., b.p.; 1871, 33-3/1 [415], Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll, Wiedeń, 13 II 1871 r., 7.

⁴² ÖStA/KA, GS 719, (Operationsbüro), Historische Entwicklung der Befestigung von Przemyśl 1854–1880, Wiedeń, 1880 r., 375–380.

⁴³ ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [415], Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll, Wiedeń, 13 II 1871 r., 16.

i Górnej Austrii) oraz przygotowanie do obrony istniejących lub planowanych twierdz: Ołomuńca, Terezina (Theresienstadt), Josefowa (Josephstadt), Krakowa oraz Jarosławia i Preszowa. Dodatkowo w trybie pilnym miała być wybudowana strategiczna droga Jarosław–Dubiecko, łącząca projektowany obóz wojskowy w Jarosławiu z doliną górnego Sanu i z Węgrami⁴⁴. Koszt niezbędnych prac w Jarosławiu obliczono na 3 mln zł reńskich⁴⁵.

Wybuch wojny francusko-pruskiej zastał Austro-Węgry zupełnie nieprzygotowane do tego konfliktu. Projektowany sojusz z Francją nie został zawarty, a władze monarchii nie potrafiły w żaden sposób zareagować na rozpoczynającą się już wojnę. Ani Kuhn, ani Beust nie byli w stanie skłonić cesarza oraz rządów austriackiego i węgierskiego do szybkiego i jednoznacznego opowiedzenia się po stronie Napoleona III, do czego dążyli od kilku lat⁴⁶. Mimo wszystko można było wykorzystać trudną sytuację polityczną do szybszego prowadzenia prac fortecznych. I to też generalnie zawiodło. Kwestię szybkiego ufortyfikowania monarchii podjęli wreszcie politycy. Na posiedzeniu austro-węgierskiej Wspólnej Rady Ministrów (dalej: WRM) 22 lipca 1870 r. Kuhn przekonywał, że umocnienie Jarosławia nie tylko umożliwi stworzenie podstawy operacyjnej dla ofensywy przeciw Rosji, lecz także utrudni wojskom carskim ewentualny marsz na Węgry. Na kolejnym posiedzeniu WRM 24 lipca 1870 r. premier Austrii Alfred Potocki negatywnie odniósł się do propozycji węgierskiego premiera Gyuli Andrásyego natychmiastowego podjęcia prac fortecznych w Jarosławiu. Argumentował, że mogłoby to rozdrażnić Rosję, a nadto przyczynić się do wzrostu nastrojów niepodległościowych w Galicji, co w razie ewentualnego desantu francuskiego na wybrzeżach Bałtyku mogłoby doprowadzić do wybuchu polskiego powstania skierowanego przeciw Rosji⁴⁷. Wypowiedź Potockiego, polityka o sympatiach prorosyjskich, sugerowała, że rozumiał on ofensywny potencjał projektowanej twierdzy jarosławskiej i międzynarodowe implikacje wynikające z podjęcia tej inwestycji. Natomiast jego dywagacje na temat ewentualności polskiego powstania o wymiarze antycarskim wydawały się zupełnie absurdalne, chociaż były podnoszone wówczas na gruncie dyplomatycznym i rozpatrywane przez część polskich emigrantów we Francji. Sam

⁴⁴ Ibid., 1870, 33-30/1, Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll. Bau von Befestigungsanlagen in Österreich-Ungarn, Wiedeń, 30 VII 1870 r., 1–11; Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll. Bau von Befestigungsanlagen in Österreich-Ungarn, Wiedeń, 26 IV 1869 r., 12–25.

⁴⁵ Koszt budowy obozu w Jarosławiu stanowić miał ok. 30% wszystkich sum wydanych na inwestycje forteczne w 1870 r. i miał być dziesięciokrotnie wyższy od sum preliminowanych na dalszą rozbudowę obiektów twierdzy krakowskiej w tym roku; *ibid.*, 33-30/1, Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll. Bau von Befestigungsanlagen in Österreich-Ungarn, Wiedeń, 26 IV 1869 r., 12–25.

⁴⁶ Srbik, *Aus Österreich*, 200–201.

⁴⁷ Pijaj, *Między*, 342; Wereszycki, *Sojusz*, 198–201.

Andrássy zdawał się natomiast dążyć do sprowokowania Rosji w sprawie zajęcia jednoznacznego stanowiska w obliczu toczącej się wojny. Natychmiastowa budowa ufortyfikowanego obozu wojskowego w Jarosławiu miała być papierkiem lakmusowym zamierzeń politycznych Aleksandra II⁴⁸.

Po negatywnej opinii Potockiego w sprawie wzniesienia twierdzy jarosławskiej cesarz Franciszek Józef I zdołał jeszcze doprowadzić 28 lipca do zorganizowania konferencji z udziałem Kuhna, Johna i arcyks. Albrechta, podczas której zamierzano ostatecznie rozstrzygnąć wybór Jarosławia lub Przemyśla na miejsce wzniesienia przyszłej fortecy w Galicji⁴⁹. Obrady te nie doprowadziły do żadnych rezultatów. Pod naciskiem zwolenników zachowania przez Austro-Węgry neutralności w toczącej się wojnie Ministerstwo Wojny zrezygnowało z podjęcia natychmiastowej budowy obozu wojskowego w Jarosławiu, jak również z modernizacji twierdz w Terezynie i Josefowie, co potwierdziła PKF na posiedzeniu 31 lipca 1870 r. Formalnie podniesiono przy tym argument o konieczności przeprowadzenia niezbędnych cięć planów finansowych. Co ciekawe, utrzymano natomiast finansowanie planowanej twierdzy w Preszowie, której funkcjonowanie bez galicyjskiego odpowiednika po północnej stronie Karpat było pod względem militarnym zupełnie pozbawione sensu, ale za to nie drażniło Rosji⁵⁰.

Wprawdzie Franciszek Józef I podczas obrad WRM 6 sierpnia 1870 r. przeciwstawił się decyzji o ograniczeniu inwestycji fortecznych, to jednak Potocki na kolejnym posiedzeniu 22 sierpnia 1870 r. uznał, że klęski Francji doprowadziły do pełnej marginalizacji sprawy polskiej i opowiedział się w tej sytuacji za zawiązaniem sojuszu z Rosją⁵¹. Niemały wpływ na taką konstatację miała ekspertyza przygotowana przez Johna, która wskazywała, że armia austro-węgierska nie była aktualnie gotowa do prowadzenia jakichkolwiek działań zbrojnych⁵². W praktyce stanowisko Potockiego, wsparte argumentacją Johna, oznaczało pogrzebanie idei budowy twierdzy w Jarosławiu.

Decyzje premiera Austrii i PKF stanęły jednak w zupełnej sprzeczności z rezultatami działań Kuhna na gruncie politycznym jako ministra wojny Austro-Węgier⁵³. Otóż wreszcie udało się mu, po żmudnych negocjacjach z austriackim i węgierskim ministrem obrony krajowej, uzyskać akcepta-

⁴⁸ Wereszycki, *Sojusz*, 184, 200–201, 242; Zdrada, *Zmierzch*, 364–365.

⁴⁹ Srbik, *Aus Österreich*, 200–201.

⁵⁰ ÖStA/KA, KM Pr., 1870, 33-30/1, Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll, Wiedeń, 31 VII 1870 r., 26.

⁵¹ Pijaj, *Między*, 342; Srbik, *Aus Österreich*, 201–202; Wereszycki, *Sojusz*, 202.

⁵² Srbik, *Aus Österreich*, 85–87.

⁵³ W rezultacie zanegowania swoich koncepcji militarnych Kuhn podał się do dymisji ze stanowiska ministra wojny. Ta jednak nie została przyjęta przez Franciszka Józefa; Wereszycki, *Sojusz*, 182.

cję dla idei wzniesienia twierdzy w Jarosławiu. Projekt ten zaakceptowały także (co było najważniejsze!) delegacje parlamentów austriackiego i węgierskiego, i to pomimo obiekcji Potockiego, a zapewne głównie dzięki Andrásyemu, który dążył do wzmocnienia austro-węgierskiego potencjału militarnego niezależnie od bieżących stosunków z Rosją⁵⁴. Inwestycja nie miała jednak charakteru błyskawicznej reakcji w związku z toczącą się wojną francusko-pruską, mogącej natychmiast zantagonizować stosunki z państwem carskim, a jedynie stać się elementem wzmocnienia północnej flanki monarchii realizowanym już po zawarciu spodziewanego pokoju. W rezultacie do wspólnego budżetu monarchii na 1871 r. wstawiono kwotę 1 mln zł reńskich jako pierwszą ratę budowy twierdzy w Jarosławiu⁵⁵.

Ten sukces polityczny Kuhna przyszedł za późno i miał gorzki posmak. Francja wojnę z Prusami i ich niemieckimi sojusznikami jednoznacznie przegrywała. Wizja prowadzenia kolejnego konfliktu przez monarchię habsburską o dominację na terenie Niemiec przechodziła właśnie do historii. Ewentualna przyszła wojna z Rosją miała się odbyć już bez pomocy francuskiego sojusznika i mogła nabrać charakteru w pełni obronnego. Pogląd o nieuchronnej wojnie z państwem carów, w której można było wykorzystać sprawę polską, podnoszony był w pracach sztabowców Dowództwa Generalnego we Lwowie, ale nie oznaczało to automatycznego wsparcia przez nich idei budowy fortecy jarosławskiej⁵⁶. Czy zatem w takiej konfiguracji politycznej potrzebna była twierdza w Jarosławiu o jednoznacznie ofensywnym nastawieniu wobec Rosji, czy też wartościowszy może byłby punkt umocniony w Galicji o zadaniach dużo bardziej defensywnych?

Takie wątpliwości prezentowało wielu członków PKF. W rezultacie, pomimo zagwarantowania przez delegacje parlamentów środków finansowych na podjęcie pierwszych prac w Jarosławiu, nadal trwały dyskusje nad ostateczną lokalizacją twierdzy. Do rozstrzygnięcia miało dojść na posiedzeniu Komisji 13 lutego 1871 r., czyli tuż po podpisaniu francusko-pruskiego zawieszenia broni (28 stycznia 1871 r.). Ponownie rozpoczęła się wówczas polemika nad wyborem Jarosławia lub Przemysła oraz ewentualnie innych punktów umocnionych nad Sanem. Kolejny raz analizowano położenie geograficzne obydwu miast, szczegóły ukształtowania terenu, wielkość projektowanych obwodów obronnych etc. Większość członków Komisji opowiedziała się

⁵⁴ Zdrada, *Zmierzch*, 386. Kuhn już w sierpniu 1870 r. dążył do zachowania w tajemnicy rokowań z Rosją, by te nie wpłynęły negatywnie na decyzję polskich posłów w delegacji parlamentu austriackiego dotyczącą uchwalenia budżetu wojskowego; Wereszycki, *Sojusz*, 244.

⁵⁵ *Voranschlag für die gemeinsame Auslagen (Budget für gemeinsame Auslagen pro 1871 zur verhältnismäßigen Verhandlung)* (Wien: b.wyd., 1871), tab. II.

⁵⁶ ÖStA/KA, NL 670, Kuhn, karton IV, 65, Carl Ritter von Schmedes, *Studie über den nächsten Krieg zwischen Russland und Oesterreich*, Lwów, 21 XII 1870 r., 13–19.

wtedy za Jarosławiem⁵⁷. Jednakże nie warunki naturalne miały zdecydować o lokalizacji nowej twierdzy nad Sanem, a położenie geostrategiczne monarchii habsburskiej po klęsce Francji, z czego wielu generałów nie zdawało sobie w pełni sprawy⁵⁸.

Konfrontacja stanowisk generałów wchodzących w skład PKF nastąpiła na posiedzeniu 22 lutego 1871 r. Wzięli w nim udział: arcyks. Albrecht (przewodniczący), arcyks. Leopold Habsburg, arcyks. Wilhelm Habsburg, feldmarszałkowie porucznicy: Kuhn, John, Georg Nuppenau oraz generałowie majorzy: Arthur Bylandt-Rheidt, Scholl i Josef Gallina. Tym samym w posiedzeniu uczestniczył generalny inspektor sił zbrojnych, austro-węgierski minister wojny, austriacki minister obrony krajowej oraz kilku wysoko cenionych sztabowców c. k. armii. Obrady dotyczyły wielu kwestii, zarówno czysto militarnych, jak i polityczno-ekonomicznych. Najpierw poruszono sprawę połączeń kolejowych związanych z rosyjskim teatrem potencjalnych działań wojennych. Te nie prezentowały się zbyt budująco. Znaczenie strategiczne miała jedynie linia Dziedzice–Kraków–Przemyśl–Lwów–Brody. Ponadto w zaawansowanej fazie budowy znajdowały się połączenia Przemyśl–Łupków–Medzilaborce–Miskolc, Stryj–Mukaczewo oraz Bogumin–Koszyce. Ta ostatnia miała znaczenie dla transportów na terenie Górnych Węgier, natomiast linie Przemyśl–Medzilaborce oraz Stryj–Mukaczewo miały umożliwić koncentrację własnych wojsk w Galicji przeciw Rosji⁵⁹. W tej konfiguracji Przemyśl miał stać się pierwszorzędnym węzłem komunikacyjnym w Galicji, natomiast znaczenie komunikacyjne Jarosławia stawało się w tej sytuacji zgoła znikome. Co ważne, wykorzystując ten fakt, za ustanowieniem twierdzy w Przemyślu usilny lobbing podjęło dowództwo lwowskiego okręgu korpusu⁶⁰.

Członkowie Komisji wzięli wreszcie pod uwagę faktyczne możliwości finansowe monarchii. Suma 1 mln zł reńskich wprowadzona do budżetu państwa na pierwszy etap budowy fortyfikacji Jarosławia wystarczała na wzniesienie 3 normalnych fortów lub 6 do 9 dzieł obronnych o charakterze prowizorycznym. Nie była to kwota satysfakcjonująca wojskowych, ale na wyższe dotacje trudno było liczyć. To znowu wywołało dyskusję: czy

⁵⁷ ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [415], Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll, Wien, 13 II 1871 r., 7.

⁵⁸ Wereszycki, *Sojusz*, 279–293.

⁵⁹ ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [2032], Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll, Wien, 22 II 1871 r., 19–42. Linia Przemyśl–Łupków miała być oddana do użytku w 1872 r., a w rzeczywistości nastąpiło to w 1874 r. Linia Stryj–Mukaczewo miała być oddana do użytku w 1873 r., a została ukończona dopiero w 1887 r.; Nadja Weck, *Eisenbahn und Stadtentwicklung in Zentraleuropa am Beispiel der Stadt Lemberg [Lwów, L'viv]* (Wiesbaden: Harrasowitz, 2020), 87.

⁶⁰ ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [2032], Protokoll den Schwung von 22 Februar 1871, der Befestigung der Linie San betreffend, Wien, 22 II 1871 r., Beilage Ä.

z uzyskanych środków lepiej wznieść fortyfikacje tańsze i łatwiejsze do budowy (Jarosław), czy też trudniejsze w konstrukcji, ale za to w większym stopniu zwiększające możliwości obronne państwa (Przemysł)⁶¹.

Ostatecznie 6 członków Komisji przedstawiło swoje preferencje. Kuhn konsekwentnie twierdził, że jedynym sensownym miejscem na lokalizację twierdzy w środkowej Galicji pozostaje Jarosław. Z poglądem tym zgodził się Gallina, który wszakże zmodyfikował go w tym kierunku, że o ile główną twierdzą powinien zostać Jarosław, a otrzymane środki należy spożytkować na wzniesienie prowizorycznych umocnień wokół miasta, to jednak Przemysł powinien odgrywać rolę pomocniczego ośrodka umocnionego, osłaniającego przede wszystkim strategiczny węzeł kolejowy. Nuppenau lansował pogląd, że fortyfikowanie jednego miejsca nie miało większego sensu, natomiast należałoby umocnić całą linię dolnego Sanu. Grono zwolenników budowy twierdzy w Przemyslu okazało się lepiej zorganizowane. Obejmowało ono trzech generałów: arcyks. Albrechta, arcyks. Wilhelma oraz Johna. Argumentacja ich była dość prosta: Przemysł miał się stać ważnym węzłem kolejowym w Galicji, a ponadto lepiej chroniłby Węgry przed ewentualną agresją rosyjską⁶².

W tej sytuacji Kuhn usiłował ratować ideę budowy twierdzy w Jarosławiu, prezentując całościowy projekt ufortyfikowania środkowej i wschodniej Galicji. Składać się na nią miały trzy twierdze pierścieniowe: Sieniawa, Jarosław i Przemysł, trzy ufortyfikowane obozy wojskowe: Dukla, Lwów i Halicz oraz pozycje umocnione: Bachórz, Sanok, Przełęcz Łupkowska, Przełęcz Użocka⁶³.

John dostrzegł wówczas realną szansę na ostateczne storpedowanie planów wzniesienia umocnień wokół Jarosławia i przystąpienie do budowy twierdzy przemyskiej. Na posiedzeniu 22 lutego 1871 r. ogłosił *votum separatum* do ustaleń Komisji. W swoim memoriale przedstawił zalety i wady obydwu lokalizacji. Według niego za Jarosławiem przemawiało jedynie położenie geograficzne, czyli możliwość założenia „obozu manewrowego” o charakterze ofensywnym wobec Rosji, stosunkowo niewielkim obwodzie umocnień i wykorzystania istniejącej sieci rzecznej. Wad lokalizacji fortyfikacji wokół tego miasta dostrzegał znacznie więcej. Zwrócił przede wszystkim uwagę, że Jarosław był położony przy linii kolejowej i szosie na osi zachód-wschód (Kraków-Lwów), ale bez jakichkolwiek połączeń na południe, w stronę Węgier. Te mogłyby się odbywać jedynie poprzez Przemysł (do którego zresztą budowano już linię kolejową z Węgier, z Miskolca). Ewentualna twierdza jarosławska w żaden sposób nie kontrolowałaby dróg z Galicji na południe: przez Przełęcz Dukielską, Łupkowską czy Użocką. Ponadto byłaby

⁶¹ Ibid., Reichs-Befestigungs-Commision, Protokoll, Wiedeń, 22 II 1871 r., 23.

⁶² Ibid., 23–42.

⁶³ Ibid., 23.

zbyt oddalona od gór. W tym wypadku John dokonał porównania z dawną twierdzą austriacką w Weronie, utraconą w 1866 r. Podkreślał, że Weroną leży na skraju Alp (właściwie pogórza alpejskiego), podobnie jak Przemyśl na skraju Karpat. Natomiast Jarosław znajdował się na równinie, 4 mile⁶⁴ na północ od Karpat, w wyniku czego nie mógł w żaden sposób wykorzystać bariery górskiej.

Jak na tym tle prezentował się Przemyśl? John zauważył kilka wad tego miejsca. Zaliczył do nich: brak dostatecznej przestrzeni na założenie obozu warownego i rozlokowanie tam czynnej armii, znacznie mniejsze możliwości ofensywnego wykorzystania tego miejsca, trudności techniczne w rozmieszczeniu fortów na terenie podgórskim oraz niekorzystne warunki zdrowotne miasta. Jako główne zalety wymienił: o wiele lepsze położenie komunikacyjne (ważny węzeł drogowy, z traktami prowadzącymi na Węgry), większe możliwości obronne związane z położeniem na północnym skłonie Karpat, których wzniesienia w istotny sposób utrudniały nieprzyjacielowi założenie regularnego oblężenia, a następnie kontrola nad strategiczną wysoczyzną sięgającą do Radymna, skąd istniała możliwość wyprowadzenia ofensywy przeciw Rosji. Konkluzja Johna była jednoznaczna: Przemyśl (pomimo wskazanych wad) był o wiele lepszą lokalizacją do budowy przyszłej twierdzy niż Jarosław⁶⁵.

Rezultatem tak daleko idących kontrowersji w łonie generalicji było powołanie specjalnej Podkomisji do Spraw Ufortyfikowania Linii Sanu. Najważniejsze postanowienia zapadły na jej posiedzeniu 28 lutego 1871 r. Warta uwagi była analiza porównawcza wartości projektowanych twierdz przygotowana na te obrady, a wykonana bez wątpienia na zlecenie Kuhna.

Wnioski wynikające z tego porównania zdawały się oczywiste: wszelkie argumenty przemawiały na rzecz ulokowania planowanej twierdzy w Jarosławiu. Dodatkowo wskazano też na inne walory Jarosławia: miasto cieszyło się zdrowym powietrzem, charakteryzowała je duża dostępność komunikacyjna (brak gór na przedpolu twierdzy), łatwość skomasowania armii polowej na równinach wokół miasta, znakomita możliwość przemieszczania się wewnątrz planowanej forticy (główne umocnienia Jarosławia miały się znajdować na południowym brzegu Sanu, natomiast wzniesienie twierdzy w Przemyślu wymagało identycznego ufortyfikowania obydwu brzegów rzeki), a wreszcie korzystniejsze położenie w wypadku klęsk żywiołowych (powodzi): Jarosławowi nie groziło zalanie, co było jak najbardziej możliwe w przypadku Przemyśla⁶⁶.

⁶⁴ 1 mila austriacka = 7585,6 m.

⁶⁵ ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [415], Reichs-Befestigungs-Commission, Fedlmarschall-leutnant John, Votum separatum, Wiedeń, 22 II 1871 r., 16.

⁶⁶ Ibid., Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll, Beilage: Memoire über die taktischen und fortifikatorischen Verhältnisse von Jaroslau und Przemyśl, Wiedeń, 28 II 1871 r., 43–54.

Tabela 1. Porównanie wartości obronnej twierdz w Jarosławiu i Przemysłu

Zasoby wojskowe	Jarosław	Przemysł
Dzieła główne	15	24
Dzieła pomocnicze	10	9
Długość obwodu rdzenia (w krokach)	11 000	18 000
Liczba dział	572	738
Liczebność załogi	16 000	22 000

Źródło: ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [415], Reichs-Befestigungs-Commision, Protokoll, Beilage: Memoire über die taktischen und fortyfikatorischen Verhältnisse von Jaroslau und Przemysl, Wiedeń, 28 II 1871 r., 43–54.

Tabela 2. Kosztorys budowy twierdz w Jarosławiu i Przemysłu (dane w zł reńskich)

Zasoby wojskowe	Jarosław	Przemysł
Rdzeń (<i>noyau</i>)	4 500 000	8 000 000
Dzieła główne	5 000 000	5 000 000
Dzieła pośrednie	2 000 000	4 000 000
Budynki wojskowe	2 000 000	2 000 000
Uzbrojenie artyleryjskie	2 000 000	2 000 000
Razem	15 500 000	21 500 000

Źródło: ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [415], Reichs-Befestigungs-Commision, Protokoll, Beilage: Memoire über die taktischen und fortyfikatorischen Verhältnisse von Jaroslau und Przemysl, Wiedeń, 28 II 1871 r., 43–54.

Tabela 3. Wytrzymałość projektowanych twierdz na wypadek oblężenia (w dniach)

Zasoby wojskowe	Jarosław	Przemysł
Silna załoga	134	80
Słaba załoga	66	44

Źródło: ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [415], Reichs-Befestigungs-Commision, Protokoll, Beilage: Memoire über die taktischen und fortyfikatorischen Verhältnisse von Jaroslau und Przemysl, Wiedeń, 28 II 1871 r., 43–54.

Przytoczone wyżej tezy nie okazały się jednak odpowiednio przekonujące dla wszystkich członków Podkomisji. Przemysł jako „druga Weronia” zdobywał coraz większe poparcie. W protokole obrad jednoznacznie podkreślono, że głównymi argumentami przemawiającymi na rzecz Przemysłu były:

1. większe oddalenie od granicy rosyjskiej;
2. lepsza dostępność komunikacyjna;
3. korzystniejszy potencjał obronny miejsca dla obrony linii Sanu i całej Galicji.

Walory Jarosławia zostały ocenione niżej, a główny z nich – większe możliwości realizacji zadań ofensywnych, stracił w wyniku rezultatów wojny francusko-pruskiej zupełnie na znaczeniu. W efekcie Podkomisja w swojej konkluzji zaproponowała budowę twierdzy w Przemyśle, a obozu wojskowego o ograniczonych możliwościach obronnych (*Dépôtplatz*) w Jarosławiu. Wydaje się, że za taki kształt ustaleń odpowiadał przede wszystkim arcyks. Albrecht, niechętny wobec Kuhna i jego koncepcji, który uznał, że zadania fortyfikacji austro-węgierskich powinny się ograniczyć do defensywy w wybranych punktach strategicznych, a pod względem politycznym wybór Przemyśla byłby mniej kontrowersyjny, tak wobec Rosji, jak i na użytek wewnętrzny („brama Węgier”)⁶⁷.

Z podjęciem ostatecznej decyzji władze wojskowe jednak nadal zwlekały. Wydaje się, że było to efektem oczekiwania na definitywne rozstrzygnięcie polityczne wojny francusko-pruskiej. Dopiero po zawarciu pokoju 10 maja 1871 r. powrócono do sprawy. Na posiedzeniu PKF 14 czerwca 1871 r. w Schönbrunn przeprowadzono głosowanie za wyborem lokalizacji przyszłej twierdzy galicyjskiej. 5 głosów oddano na Przemyśl, 3 na Jarosław, a 2 na obydwa miejsca. W tej sytuacji arcyks. Albrecht zadecydował arbitralnie o wyborze Przemyśla⁶⁸. Decyzję tę zaakceptował cesarz Franciszek Józef I już tego samego dnia, ale z zasadniczym zastrzeżeniem: obydwa miasta miały pełnić funkcję podwójnych przyczółków mostowych z odpowiednimi magazynami broni, czyli stać się w przyszłości twierdzami. Natomiast jako pierwszy miał zostać ufortyfikowany Przemyśl, a dopiero po ukończeniu prac w tym mieście należało podjąć analogiczne roboty w Jarosławiu⁶⁹.

Decyzja cesarska była tylko pozornie kompromisowa. Franciszek Józef, nie będąc znawcą spraw fortecznych, wybrał rozwiązanie o charakterze polityczno-wizerunkowym. Chodziło przede wszystkim o uspokojenie nastojów czołowych sztabowców, a temu miało służyć przyznanie racji wszystkim oponentom. Wybór Przemyśla jako pierwszego do realizacji odpowiadał tak nowym

⁶⁷ Ibid., 28.

⁶⁸ Fahey, *Przemyśl*, 23.

⁶⁹ Wagner, „Die k. u. k. Armee”, 402; ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [2022], Reichs-Befestigungs-Commission, Protokoll, Wiedeń, 21 VII 1871 r., 2 („Befestigungen von Przemyśl als Armee Depot und Platz und doppelten Brückenkopf an San in Angriff zu nehmen ist”); ÖStA/KA, GS, 719, Operationsbüro, Historische Entwicklung der Befestigung von Przemyśl 1854–1880, Wiedeń, 1880 r., 375. Pośrednią „ofiara” tej decyzji była projektowana twierdza w Preszowie, od wzniesienia której ostatecznie odstąpiono.

realiom międzynarodowym, jak i przekonaniom arcyks. Albrechta, który odgrywał decydującą rolę jako dowódca armii. W każdym razie wyznaczenie Jarosławia na drugą z kolei twierdzę miało zaspokoić niezrealizowane ambicje Kuhna. Za taką decyzją przemawiał też ujawniony problem konieczności umocnienia całej linii dolnego Sanu, która miała odegrać kluczową rolę zabezpieczenia koncentracji własnych wojsk na wypadek wojny z Rosją. W praktyce, z powodu długiej realizacji budowy obiektów fortecznych, perspektywa wzniesienia twierdzy jarosławskiej oddalała się na kolejne dziesięciolecia⁷⁰.

Środki uzyskane w delegacjach na rozpoczęcie budowy twierdzy jarosławskiej zużytkowano na wstępne prace w Przemyśle. Zainaugurowano je 1 sierpnia 1871 r. i prowadzono do 31 października 1874 r. W latach 1871–1873 otrzymano od delegacji łącznie 1,6 mln zł reńskich na ten cel. Sumy te wydano na prace projektowe, przygotowawcze, wykup gruntów, budowę dróg i budynków wojskowych. W kolejnych latach kwoty uzyskane w delegacjach nie dość, że były żenująco niskie (np. 150 tys. zł reńskich na wszystkie twierdze w monarchii w 1875 r.), to jeszcze nie objęły one w ogóle Przemyśla⁷¹. Było to po części rezultatem odprężenia w stosunkach międzynarodowych (Sojusz Trzech Cesarzy), ale jeszcze w większym stopniu skutkiem światowego kryzysu gospodarczego w 1873 r.⁷² Mimo że właściwych prac fortecznych w mieście w ogóle nie rozpoczęto, to nie powrócono już do idei wzniesienia tańszej i łatwiejszej konstrukcyjnie twierdzy w Jarosławiu.

⁷⁰ Koszt budowy twierdzy przemyskiej został w 1871 r. ustalony na 25 mln zł reńskich; ÖStA/KA, GS, 719, Operationsbüro, Historische Entwicklung der Befestigung von Przemyśl 1854–1880, Wiedeń, 1880 r., 383; ÖStA/KA, KM Pr. 1871, 33-3/12, Kostenvoranschlag der Festung Przemyśl, Wiedeń, 1871 r., 19. Natomiast w latach 1869–1874 delegacje parlamentów przeznaczyły łącznie na budowę i modernizację wszystkich twierdz w monarchii jedynie 4,5 mln zł reńskich. Przy takim tempie finansowania wzniesienie twierdzy w Przemyśle wg planu z 1871 r. trwałoby ok. 25 lat, pod warunkiem zaprzestania budowy innych fort. Tymczasem w 1873 r. obliczono koszt budowy twierdzy przemyskiej na 29 mln zł reńskich, a w 1874 r. już na 38 mln zł reńskich (wersja zredukowana 33 mln zł reńskich); ÖStA/KA, KM Pr., 1874, 33/14/2, Finanzielle Angelegenheiten in Delegationen, Wiedeń, 1874 r., 9, 28, 30, 79, 135.

⁷¹ ÖStA/KA, KM Pr., 1874, 33/14/2, Finanzielle Angelegenheiten in Delegationen, Festung Przemyśl, Wiedeń, 1874 r., 5; 1875, 38-18/1, Ausgaben für Befestigungsanlagen 1869–1875, Wiedeń, 1875 r., 25; Bauarbeiten in Przemyśl, Wiedeń, 1875 r., 47–49. Oficjalne dane na temat inwestycji fortecznych (zarówno prezentowane przez ministra wojny, jak i akceptowane przez delegacje parlamentów) nie zawsze pokrywały się z rzeczywistością. Najczęściej nie obejmowały one zaciągniętych kredytów, wydatków nadzwyczajnych oraz sum pozostałych w dyspozycji Dyrekcji Wojsk Inżynieryjnych, jak również sum kryjących się pod nieco enigmatyczną nazwą „Militär Bauwesen”. W rzeczywistości armia dysponowała znacznie większymi środkami inwestycyjnymi niż wynikałoby to z oficjalnych jawnych dokumentów; ÖStA/KA, MS, Allg. Nr. 54, Allg. Nr. 54, Rainer von Kesslitz, Die Lasten der militärischen Rüstungen Österreich-Ungarns in neuester Zeit [1868–1912], Wiedeń, 1912 r., 197–208.

⁷² Matis, *Österreichs*, 260–277.

Dalsze losy umocnień przemyskich i jarosławskich potoczyły się inaczej, ale w obydwu przypadkach były one skutkiem reakcji monarchii habsburskiej na gwałtowne pogorszenie stosunków z Rosją, najpierw wskutek kryzysu wschodniego (1877–1878), a następnie kryzysu bułgarskiego (1885–1887). Rywalizacja mocarstw na Bałkanach oddziaływała bezpośrednio na przygotowania militarne w Galicji. Rezultatem kryzysu wschodniego było rozpoczęcie forsownych prac przy budowie stałej twierdzy przemyskiej (począwszy od 1879 r.) oraz opracowanie planów wzniesienia polowych umocnień wokół Jarosławia. W wyniku dyskusji prowadzonych w Dyrekcji Wojsk Inżynieryjnych oraz w Ministerstwie Wojny wydane zostało 10 lutego 1881 r. rozporządzenie o rozpoczęciu prac przygotowawczych nad prowizorycznym umocnieniem tego miasta, jako przyczółku mostowego nad Sanem. Zrealizowano je jednak dopiero wskutek kryzysu bułgarskiego w latach 1887–1888⁷³.

Było to w praktyce unieważnienie decyzji Franciszka Józefa z 1871 r. o budowie dwóch fortec galicyjskich. W latach następnych nikt już nie podjął idei wzniesienia regularnej twierdzy w Jarosławiu. Wszyscy decydenci, tak wojskowi, jak i cywilni, zdawali sobie sprawę, że monarchia habsburska nie dysponowała zasobami finansowymi pozwalającymi na wybudowanie dwóch podobnie silnych twierdz, które znajdowałyby się w odległości 40 km od siebie i pełniłyby dość zbliżone funkcje. Specjalna komisja Ministerstwa Wojny do spraw fortyfikacji na posiedzeniu 29–31 grudnia 1898 r. uznała, że przekształcenie istniejących dzieł polowych wokół Jarosławia na obiekty stałe, jak również wzniesienie ewentualnego pierścienia fortecznego wokół miasta nie wchodziło w rachubę, a zadaniem Ministerstwa Wojny było jedynie utrzymanie istniejących umocnień o charakterze prowizorycznym⁷⁴. Jarosław pozostał zatem tylko umocnionym na sposób polowy przyczółkiem mostowym, tworząc wraz z pobliską Sieniawą złudzenie zabezpieczenia Sanu, w ramach równie wirtualnie umocnionej linii San–Dniestr⁷⁵.

Oba miasta, ufortyfikowane w całkowicie różny sposób i pełniące też zupełnie odmienne zadania, zostały poddane próbie bojowej podczas I wojny światowej. Austro-węgierska ofensywa na Rosję została podjęta z rejonu Jarosławia (co było bardzo spóźnionym potwierdzeniem idei Kuhna z końca

⁷³ Baczkowski, *Austro-węgierskie*, 615–617; Forstner, *Twierdza*, 79.

⁷⁴ ÖStA/KA, KM Pr., 1899, 37-5-1, Feststellungen der Kommission zu Befestigungsanlagen, Wiedeń, 31 XII 1888 r., 5–13, Beilage 1, 14–19.

⁷⁵ Glaise von Horstenau, red., *Österreichs-Ungarns*, 1:78. Treściwy opis umocnień Galicji w 1901 r. (twierdze Kraków i Przemyśl, obóz wojskowy [„place du moment”] we Lwowie, przyczółki mostowe w Jarosławiu, Sieniawie, Haliczu i Mikołajowie): ÖStA/KA, GS, Operationsbüro, 719, Galizien, Beschreibung der Befestigungsanlagen, Wiedeń, 1901 r., 220–258, a opis stanu w 1906 r.: *ibid.*, Vormerkung über Befestigungen Galiziens, Wiedeń, 1906 r., 4–24.

lat sześćdziesiątych XIX w.) i zakończyła się po kilkunastu dniach zupełną porażką⁷⁶. Ufortyfikowany na sposób polowy przyczółek w Jarosławiu bronił się następnie przez sześć dni (15–20 września 1914 r.), zabezpieczając odwrót spóźnionych pododdziałów 3 i 4 Armii austro-węgierskiej, po czym został oddany bez walki Rosjanom⁷⁷. Dwie obrony Przemysła przed wojskami carskimi przeszły do historii I wojny światowej, a druga z nich zakończyła się katastrofalną klęską wojsk austro-węgierskich, zarówno w wymiarze militarnym, jak i wizerunkowo-politycznym (kapitulacja 22 marca 1915 r.)⁷⁸.

Wieloletnią dyskusję nad ufortyfikowaniem Przemysła bądź Jarosławia należy oceniać nie tylko przez pryzmat przyczynku do dziejów inżynierii obronnej Austrii (Austro-Węgier), lecz przede wszystkim jako nader interesujący przykład sposobu podejmowania kluczowych decyzji militarnych w środkowoeuropejskim mocarstwie. W debatach nad lokalizacją przyszłej twierdzy nad Sanem początkowo brali udział fachowcy oraz tylko aspirujący do tego miana wojskowi (mjr Maximilian Neumann, gen. Joseph Radetzky, arcyks. Jan, gen. Karl Langenau, gen. Heinrich von Heß), a z ciekawych dyskusji nic nie wynikało pod względem realizacyjnym. Dopiero po uzyskaniu przez wojsko nadzwyczajnych środków finansowych w rezultacie wydarzeń Wiosny Ludów przystąpiono w 1850 r. do konkretnych inwestycji fortecznych w Galicji. Począwszy od 1810 r. niemal we wszystkich planach budowy umocnień był brany pod uwagę Przemysł. Tym bardziej musiało budzić zdziwienie zaproponowanie w jego miejsce Jarosławia przez ówczesnego płk. Franza Kuhna w 1858 r.

Dopiero jednak debata prowadzona w latach 1868–1871 w pełni ujawniała kulisy podejmowania decyzji o lokalizacji kluczowych obiektów fortecznych w państwie. Była ona skutkiem powstania konkurencyjnych wizji celów politycznych monarchii w wymiarze polityki europejskiej. Sprowadzały się one w gruncie rzeczy do pytania: czy należy szukać sojuszu z Francją przeciw Prusom i wspomagającą je Rosją w walce o odzyskanie prymatu w Niemczech z wykorzystaniem w tym m.in. celu sprawy polskiej, czy też zachować neutralność, a w praktyce bierność wobec kolejnej odsłony rywalizacji mocarstw. Rzecznicy pierwszej idei (przede wszystkim minister wojny Kuhn i kanclerz Beust, a chwilowo i raczej wizerunkowo także premier Węgier Andrassy) dążyli do budowy twierdzy pełniącej przede wszystkim zadania wspomagające ofensywę własnych wojsk na państwo carskie.

⁷⁶ Marian Zgórniak, 1914–1918. *Studia i szkice z dziejów I wojny światowej* (Kraków: Wyd. Literackie, 1987), 87.

⁷⁷ Conrad von Hötzendorf, *Aus Meiner*, 4:726–727, 800–803; Glaise von Horstenau, red., *Österreichs-Ungarns*, 1:343–344.

⁷⁸ Literatura na ten temat jest ogromna. Podstawowe informacje dotyczące upadku twierdzy, zob. Glaise von Horstenau, red., *Österreichs-Ungarns*, 2:211–220.

Na marginesie swoich koncepcji rozważali wsparcie lub wręcz organizację ewentualnego polskiego powstania przeciw Rosji, co mogłoby doprowadzić do zasadniczej zmiany stosunku sił w Europie Środkowo-Wschodniej. Opozycyjne stronnictwo, w którym ostatecznie znaleźli się: były minister wojny Franz von John, generalny inspektor sił zbrojnych arcyks. Albrecht oraz premier Austrii Alfred Potocki, forsowało budowę twierdzy w Przemyśle, jako bastionu obronnego monarchii, nieantagonizującego nadmiernie stosunków z Rosją.

Kulisy debat nad fortyfikowaniem Przemyśla lub Jarosławia wskazują, że nawet po klęsce powstania styczniowego w austro-węgierskich elitach polityczno-militarnych żywa była idea możliwości wszczęcia kolejnego polskiego powstania narodowego. Jego wsparcie mogło wywrzeć istotny wpływ na austro-węgierskie planowanie militarne, w tym na decyzję o umiejscowieniu twierdz galicyjskich. Co więcej, kluczową rolę w storpedowaniu tego planu odegrał pierwszy Polak, który objął stanowisko premiera Austrii w dobie zaborów, czyli Alfred Potocki. Był to jeden z rzadkich przykładów, a może nawet jedyny moment w historii militarnej XIX w., gdy na kształt fortyfikacji państwa zaborczego decydujący wpływ wywarł polski polityk.

Warto zaakcentować ten sposób podejmowania zasadniczych decyzji w wymiarze wojskowo-politycznym, gdyż jest on w zasadzie całkiem nieobecny w bogatej skądinąd literaturze przedmiotu, koncentrującej się głównie na kwestiach dość uproszczonego planowania strategicznego monarchii habsburskiej, a przede wszystkim na technicznych i finansowych aspektach budowy nowych twierdz⁷⁹.

I na koniec jedno pytanie: na ile, i czy w ogóle myśl polityczno-militarna ministra Kuhna, największego chyba zwolennika odbudowy państwa polskiego na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. u boku monarchii habsburskiej⁸⁰ spośród wszystkich liczących się polityków europejskich, wywarła wpływ na podjęcie przez wywiad austro-węgierski decyzji o współpracy z polskim obozem niepodległościowym, symbolizowanym przez postać Józefa Piłsudskiego w końcu pierwszej dekady XX w.? Postawienie tezy, że Kuhn był praojcem idei legionowej podczas I wojny światowej, jest być może sporym nadużyciem, ale warto zwrócić uwagę na to, że lansowana przez niego idea wojny z Rosją, była jednym z rzadkich przypadków próby faktycznego wykorzystania Polaków i sprawy polskiej do zmiany istniejącego porządku europejskiego przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. Dlatego też koncepcja wzniesienia fortecy

⁷⁹ Problem ten zupełnie ominął np. Wagner w swojej bardzo dobrze podbudowanej materiałem źródłowym pracy poświęconej wojskowości habsburskiej (w tym dziejom budowy fortyfikacji w latach 1848–1914); Wagner, „Die k. u. k. Armee”, 401–402.

⁸⁰ Wereszycki, *Sojusz*, 174–175, 180–182, 242–244.

jarosławskiej nie zamyka się w wąsko pojmowanych dziejach budownictwa wojskowego Austro-Węgier, ale stanowi też ciekawy przykład planowania strategicznego monarchii z uwzględnieniem faktycznych lub też tylko iluzorycznych aspiracji niepodległościowych Polaków drugiej połowy XIX w.

Bibliografia

Archiwalia

Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien

Kaiser Franz Akten

Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv Wien

Alte Feldakten

Chef des Generalstabs

Karten und Plansammlung, Genie- und Planarchiv

Karten und Plansammlung, Landesbeschreibungen

Kriegsministerium, Präsidialakten

Manuskripten

Militärische Nachlässe

Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers

Musterlisten und Standestabellen

Źródła drukowane

Conrad von Hötzendorf, Franz. *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*. T. 1. Wien: Rikola, 1921; T. 4. Wien: Rikola, 1923.

Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armee für das Jahr 1812 (Militär-Almanach. T. 22). Wien: Graeffner und Comp., 1812.

Voranschlag für die gemeinsame Auslagen (Budget für gemeinsame Auslagen pro 1871, 1872, 1873 zur verfassungsmäßigen Verhandlung). Wien: b.wyd., 1871–1873.

Opracowania

Allmayer-Beck, Johann Christoph, i Lessing Erich. „Die k. u. k. Armee 1848–1914”. München: Bertelsmann, 1974.

Baczkowski, Michał. „Austriackie fortyfikacje w zachodniej Galicji w drugiej połowie XVIII wieku”. *Studia Historyczne* 41, nr 1 (1998): 13–26.

Baczkowski, Michał. „Austro-węgierskie fortyfikacje w Jarosławiu”. *Studia Historyczne* 4 (2001): 609–625.

Baczkowski, Michał. *Wojna 1866 roku w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim*. Kraków: Historia Jagellonica, 2015.

Bogdanowski, Janusz. *Fortyfikacje austriackie na terenie Galicji w latach 1850–1914*. Kraków: Krakowski Oddział Towarzystwa Polsko-Austriackiego, 1993.

Buchmann, Bertrand Michael. *Militär-Diplomatie-Politik. Österreich und Europa von 1815 bis 1835*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1991.

Criste, Oscar. „Albrecht, Erzherzog von Österreich”. W *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 45, 733–741. Leipzig: Duncker & Humblot, 1900.

- Erdmannsdörffer, Bernhard. „Beust, Friedrich Ferdinand Freiherr, später Graf von”. W *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 46, 494–532. Leipzig: Duncker & Humblot, 1902.
- Fahey, John E. *Przemyśl Poland. A Multithnic City During and After a Fortress 1867–1939*. West Lafayette: Purdue University Press, 2023.
- Forstner, Franz. *Twierdza Przemyśl*. Tłum. Jan Bańbor. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2000.
- Gilewicz, Aleksy. „Twierdza Przemyśl w XIX i XX w.” *Rocznik Przemyski* 12 (1968): 149–198.
- Glaise von Horstenau, Edmund, red. *Österreichs-Ungarns letzter Krieg*. T. 1–2. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931.
- Holewiński, Mirosław. „Projekty ufortyfikowania Krakowa generała Johanna Gabriela Chastellera z 1798 roku”. *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury* 31 (1999): 141–161.
- Idzikowski, Tomasz. *Forty twierdzy Przemyśl*. Przemyśl: Regionalny Ośrodek Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu, 2001.
- Idzikowski, Tomasz. *Twierdza Przemyśl. Powstanie–Rozwój–Technologie*. Krosno: Arete, 2014.
- Ilwof, Franz. „Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnenfeld”. W *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 51, 422–428. Leipzig: Duncker & Humblot, 1906.
- Jeschkeit, Volker. *La Fortezza di Trento*. Trento: Curcu & Genovese, 2008.
- Kochnowski, Roman. *Przy Tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy... Monarchia habsburska w polskiej myśli politycznej lat 1860–1914*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2009.
- Kutrzeba, Stanisław. *Historia ustroju Polski w zarysie*. T. 4, *Po rozbiorach*. Lwów: Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego, 1917.
- Laskowski, Otton, red. *Encyklopedia Wojskowa*. T. 3. Warszawa: Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, 1933.
- Matis, Herbert. *Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josefs I.* Berlin: Duncker & Humblot, 1972.
- Mörz de Paula, Kurt. *Der österreichisch-ungarische Befestigungsbau 1820–1914*. Wien: Stöhr, 1997.
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. T. 4. Wien: Böhlau Verlag, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1969.
- Österreichs Kämpfe im Jahre 1866. *Nach Feldakten bearbeitet durch das k.k. Generalstabs-Bureau für Kriegsgeschichte*. T. 1. Wien: Verlag des K.K. Generalstabes, 1867.
- Pijaj, Stanisław. *Między polskim patriotyzmem a habsburskim lojalizmem. Polacy wobec przemian ustrojowych monarchii habsburskiej (1866–1871)*. Kraków: Historia Jagellonica, 2003.
- Purchla, Jacek. *Matecznik Polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*. Kraków: Znak, 1992.
- Rainer, Egger. „John, Franz Freiherr von”. W *Neue Deutsche Biographie*. T. 10, 581–582. Berlin: Duncker & Humblot, 1974.
- Rauchensteiner, Manfred. „Zum «operativen Denken» in Österreich 1814–1914”. *Österreichische Militärische Zeitschrift* 12 (1974): 121–129.
- Rosenberg, Hans. *Die Weltwirtschaftskrise 1857–1859*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.

- Różański, Jan. *Forty przemyskie*. Przemysł: Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej, 1993.
- Różański, Jan. *Twierdza Przemysł*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1966.
- Rydel, Jan. „Problem dowodzenia wojskami austriackimi podczas wypadków 1846 r. w Galicji”. W *Rewolucja czy praca organiczna drogami do niepodległości?* Red. Marian Drozdowski, 77–106. Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1997.
- Šedivý, Miroslav. *The Decline of the Congress System. Metternich, Italy and the European Diplomacy*. London: I. B. Tauris & Co, 2018.
- Schmidt-Brentano, Antonio. *Die Armee in Österreich. Militär, Staat und Gesellschaft 1848–1867*. Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1975.
- Srbik, Heinrich von. *Aus Österreich Vergangenheit. Von Prinz Eugen zu Franz Joseph*. Salzburg: Otto Müller, 1949.
- Viktořík, Michael. „Pevnostní město v habsburské monarchii v 19. století v dějepisné práci”. *Kultúrne Dejiny* 12 (2021): 61–83.
- Wagner, Walter. „Die k. u. k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung”. W *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. T. 5, *Die bewaffnete Macht*. Wyd. Adam Wandruszka i Peter Urbanitsch, 142–663. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Wawro, Geoffrey. *Wojna francusko-pruska. Niemieckie zwycięstwo nad Francją w latach 1870–1871*. Tłum. Juliusz Tomczak. Oświęcim: Napoleon V, 2015.
- Weck, Nadja. *Eisenbahn und Stadtentwicklung in Zentraleuropa am Beispiel der Stadt Lemberg (Lwów, Lviv)*. Wiesbaden: Harrasowitz, 2020.
- Wereszycki, Henryk. *Sojusz trzech cesarzy. Geneza 1866–1872*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- Zdrada, Jerzy. *Zmierzch Czartoryskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.
- Zgórniak, Marian. *1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1987.

Strony internetowe

„Igmándska pevnosť”. Komarno.sk. Dostęp styczeń 3, 2024. [Http://komarno.sk/content/necarte/svk/igmandska_pevnost.htm](http://komarno.sk/content/necarte/svk/igmandska_pevnost.htm).

STRESZCZENIE

Michał Baczkowski, Przemysł czy Jarosław? Kulisy debaty austro-węgierskich władz wojskowych nad lokalizacją twierdzy nad Sanem

Koncepcje budowy twierdz austriackich (austro-węgierskich) w Galicji w XIX w. były pochodną stosunków monarchii z jej sąsiadami: Rosją i Prusami. Decyzja o wzniesieniu twierdzy w Krakowie (1850 r.), czyli w cztery lata po aneksji miasta, nie wywołała żadnych kontrowersji. Natomiast ulokowanie kolejnej

twierdzy w środkowej Galicji – w Przemyślu nad rzeką Sanem – było omawiane od 1810 r., zaakceptowane w 1850 r., ale nie weszło w stadium realizacji. Burzliwa dyskusja na temat ostatecznej lokalizacji tej twierdzy rozegrała się w latach 1868–1871. Była ona rezultatem rozbieżnych idei prowadzenia polityki zagranicznej przez Austro-Węgry po klęsce w wojnie z Prusami (1866 r.) Frakcja związana z ministrem wojny Franzem Kuhnem oraz kanclerzem Friedrichem von Beustem propagowała wojnę z Prusami i Rosją w oparciu o Francję Napoleona III. Dlatego też lansowała wzniesienie twierdzy w Jarosławiu o zadaniach ofensywnych wobec Rosji. Brała również pod uwagę możliwość wsparcia ewentualnego powstania polskiego przeciw Rosji. Frakcja przeciwna, reprezentowana przez byłego ministra wojny Franza von Johna, generalnego inspektora armii arcyks. Albrechta, wsparta w 1870 przez premiera Austrii Alfreda Potockiego, dążyła do zachowania przez Austro-Węgry neutralności. Stąd też przeciwstawiała się prowokowaniu Rosji i dążyła do wzniesienia twierdzy w Przemyślu o jednoznacznie defensywnym charakterze. Monarchia habsburska w wyniku klęski Francji w wojnie z Prusami (1870–1871) porzuciła ostatecznie ambitne plany polityczne. Na gruncie wojskowym było to symbolizowane przez wszczęcie budowy twierdzy w Przemyślu i porzucenie planów wojny ofensywnej z Rosją.

Słowa kluczowe: Galicja, twierdze austriackie XIX wieku, relacje austriacko-rosyjskie, XIX wiek

SUMMARY

Michał Baczkowski, Przemyśl or Jarosław? Behind the Scenes of the Austro-Hungarian Military Authorities' Debate on the Location of the Fortress on the San River

The concept of building Austrian (Austro-Hungarian) fortresses in Galicia in the 19th century was a derivative of the monarchy's relations with its neighbours: Russia and Prussia. The decision to build a fortress in Krakow in 1850, i.e. 4 years after the annexation of the city, did not cause any controversy. However, the location of another fortress in central Galicia, in Przemyśl on the San River, was discussed from 1810, accepted in 1850, but did not enter the implementation stage. A stormy discussion about the final location of this fortress took place between 1868–1871, which was the result of divergent ideas regarding the foreign policy of Austria-Hungary after its defeat in the war with Prussia (1866). The faction associated with the Minister of War Franz Kuhn and Chancellor Friedrich von Beust promoted war with Prussia and Russia based on Napoleon III's France. Therefore, it promoted the construction of a fortress in Jarosław which could conduct offensive tasks against Russia. It also took into account the possibility of supporting a possible Polish uprising against Russia. The opposing faction, represented by former Minister of War Franz von John and the Inspector-General of the Army Archduke Albrecht, supported in 1870 by the Prime Minister of Austria, Alfred Potocki, sought to maintain Austria-Hungary's neutrality. Hence, it opposed provoking

Russia and sought to build a fortress in Przemyśl with a clearly defensive character. As a result of France's defeat in the war with Prussia (1870–1871), the Habsburg monarchy finally abandoned its ambitious political plans. In military terms, this was symbolized by the initiation of the construction of a fortress in Przemyśl and the abandonment of plans for an offensive war with Russia.

Keywords: Austrian (Austro-Hungarian) fortresses, Galicia, Austrian-Russian relations, 19th century

ZUSAMMENFASSUNG

Michał Baczkowski, Przemyśl oder Jarosław? Hintergrund der Debatte der österreichisch-ungarischen Militärbehörden über den Standort der Festung am Fluss San

Die Konzepte für den Bau österreichischer (österreichisch-ungarischer) Festungen in Galizien im 19. Jahrhundert wurden aus den Beziehungen der Monarchie zu ihren Nachbarn abgeleitet: Russland und Preußen. Die Entscheidung, eine Festung in Krakau zu errichten (1850), d.h. vier Jahre nach der Annexion der Stadt, löste keine Kontroverse aus. Der Standort einer anderen Festung in Mittelgalizien, in Przemyśl am Fluss San, wurde dagegen seit 1810 diskutiert und 1850 angenommen, kam aber nicht zur Ausführung. Über den endgültigen Standort dieser Festung wurde zwischen 1868 und 1871 heftig debattiert, da die Vorstellungen darüber, wie Österreich-Ungarn seine Außenpolitik nach der Niederlage im Krieg mit Preußen (1866) gestalten sollte, auseinandergingen. Die Fraktion um Kriegsminister Franz Kuhn und Kanzler Friedrich von Beust befürwortete einen Krieg gegen Preußen und Russland nach dem Vorbild des Frankreichs von Napoleon III. Sie befürwortete daher die Errichtung einer Festung in Jarosław mit offensiven Aufgaben gegen Russland. Sie zog auch die Möglichkeit in Betracht, einen möglichen polnischen Aufstand gegen Russland zu unterstützen. Die gegnerische Fraktion, vertreten durch den ehemaligen Kriegsminister Franz von John, den Generalinspekteur der Armee von Erzherzog Albrecht, die 1870 vom österreichischen Ministerpräsidenten Alfred Potocki unterstützt wurde, versuchte die Neutralität Österreich-Ungarns zu wahren. Daher wandte er sich gegen die Provokationen Russlands und wollte in Przemyśl eine Festung mit eindeutig defensivem Charakter errichten. Infolge der Niederlage Frankreichs im Krieg gegen Preußen (1870–1871) gab die Habsburgermonarchie schließlich ihre ehrgeizigen politischen Pläne auf. In militärischer Hinsicht wurde dies durch den Beginn des Festungsbaus in Przemyśl und die Aufgabe der Pläne für einen Angriffskrieg gegen Russland symbolisiert.

Schlüsselwörter: Österreichische (österreichisch-ungarische) Festungen, Galizien, österreichisch-russische Beziehungen, 19. Jahrhundert